

■ Impresszum

Szerkesztők: Kengyel Miklós egyetemi tanár
 Badó Attila egyetemi docens
 Fleck Zoltán egyetemi docens
 Loss Sándor egyetemi docens
 H. Szilágyi István egyetemi docens
 Vinnai Edina egyetemi tanársegéd

A kiadvány megjelenését támogatta a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar valamint a KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.

Borítóterv, layout,
 műszaki szerkesztés: Hevesi István
 Grafikák: H. Szilágyi István
 Borító fotó: Nagy Botond

Kiadja: a Szerkesztőbizottság a KJK–KERSZÖV
 Jogi és Üzleti Kiadóval együttműködésben

Nyomda: Akaprint Nyomdaipari Kft.
 Felelős vezető: Freier László

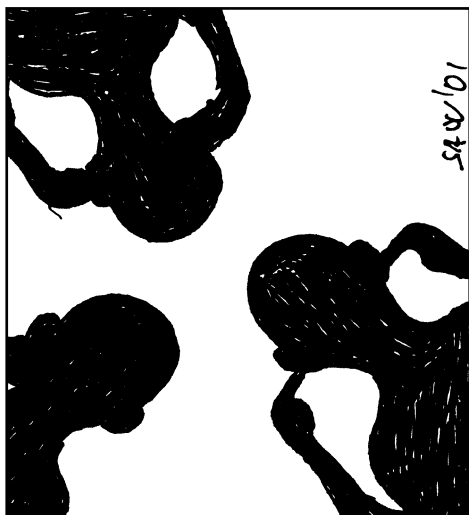
KK-001PO-1455
 ISSN-1785-2730

Levelezési cím: Szegedi Tudományegyetem
 Állam- és Jogtudományi Kar
 Összehasonlító Jogi Intézet,
 6722 Szeged, Rákóczi tér 1.
 elektromos levélcím:
 kontrolljog@yahoo.com

SAW '01

H. Szilágyi István grafikája

■ Tartalom

H. Szilágyi István grafikája

3	Tisztelt olvasó!
4	Fekete Balázs A jogi átalakulás határai – egy jogcsalád születése 1989 után Közép-Kelet-Európában –
22	Gedeon Magdolna Korunk gladiátorai
30	Mészáros Ádám Akaratszabadság a büntetőjogban és annak a bűnrészességgel kapcsolatos összefüggései
48	Molnár Angéla Kié lesz a májam, ha meghalok? Amikor a hit és a gyakorlat erősebb a jognál: a szervátültetés
58	Nagy Veronika A botlás ára Szociológia szempontú megjegyzések a házasságtörés és a házasság felbontásának vagyoni következményei között a francia joggyakorlatban kirajzolódó összefüggésekről
72	Zámbó Géza A gyermekvédelmi gyámsághoz vezető új szakellátási formák és azok bírálata
84	Majtényi László A nyilvánosság és a bíróságok
94	Sándor Zsuzsa

■ Tisztelt olvasó!

Egy folyóirat életében két nehéz pillanat van. Az elsőt már túl vagyunk, hiszen a lap induló számát megjelentettük a hazai jogi karok, illetve a KJK–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó nagylelkű támogatásának köszönhetően. E sorokat olvasván immár a második nehéz pillanaton is (megjelenik a második szám, a lapalapítók hirtelen föllángolása, lelkesedése meddig tart, érkeznek-e kéziratok, milyenek a pénzügyi tartalékok?), hiszen a második számunkat tartják kezükben, és szorgalmas diákok módjára már előkészítettük a harmadikat is. Felállt a szakértői gárda, mely az anonim bírálat szempontjait érvényesítve megkönnyítette átvirrasztott szerkesztőségi üléseinket. Az első számot követően nagyon sok visszajelzést és kéziratot kaptunk. Most készítjük elő az angol nyelvű különszámot is, amely tudósítja majd Európa jogászait e hazai kezdeményezésről.

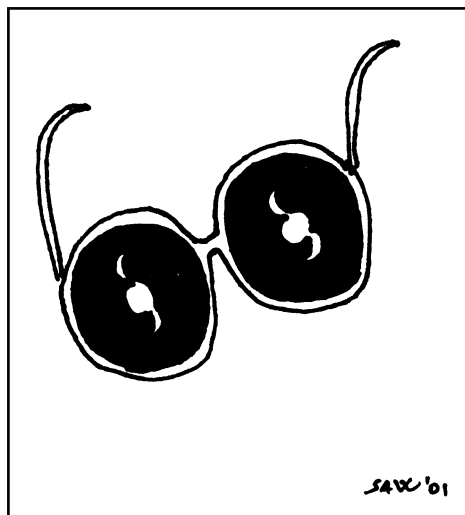
A szerkesztők szándékai szerint nem csak az egyetemeken minden rendű és rangú, életkorú szerzőitől várjuk az írásokat, hanem a jogi szféra teljes intézmény- és szervezetrendszeréből, illetve a társ-tudományok műhelyeiből is. Lelki szemünk előtt az lebeg, hogy az agyonhajszolt ügyvédek, a túlterhelt bírák, a fáradt rendőrök és a multinacionális cégek jogtanácsosai – folytathatnánk a sort – megállnak egy pillanatra, és munkaidejük végeztével a számítógép klaviatúráját püfölve, megosztják kollégáikkal az igazságszolgáltatási szférát KONTROLLáló gondolataikat. Az érdeklődő e-mailek-en, hogy írhatnak-e Ők is, először meglepődtünk. Felidéztük számukra, hogy a XX. század elején megjelenő jogi folyóiratok nagy részét gyakorló ügyészek, jegyzők, minisztériumi tisztviselők érdekes, gyakorlatorientált, kritikai jellegű írásai töltötték meg. Várjuk tehát a jogrendszert megváltó tanulmányokat!

Kérjük, hogy angol nyelvű első közlésű írásaikkal is zaklassanak bennünket, törjék a fejüket az elkövetkezendőkben megjelenő környezetvédelmi számunk tartalmán és árasszanak el bennünket az uniós jog hazai alkalmazásának anomáliáival foglalkozó írásokkal is.

Kérjük továbbá, hogy írásaikat a lapban látható lábjegyzetelési apparátust figyelembe véve, új elektronikus levelezési címünkre küldjék.

Végezetül örömmel fogadunk és adunk helyet a lapban olyan grafikáknak, esetleg fotóknak is, melyek szerzője jogász.

Jó szórakozást kíván a szerkesztőség!

H. Szilágyi István grafikája

■ Fekete Balázs

A jogi átalakulás határai – egy jogcsalád születése 1989 után Közép-Kelet-Európában –

H. Szilágyi István grafikája

I. Bevezetés

Az összehasonlító jogtudomány alapvető feladatának a különféle nemzeti jogok közös jellemzőinek feltárását és megismerését tekintette.¹ E közös jellemzők alapján lehetséges olyan átfogó következtetéseket levonni, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a látszólag elkülönülő nemzeti jogrendszerek mögött rejtőző közös gyökereket és fejlődési irányokat megismerjék. A XX. század elején a komparatisták azt várták új megközelítésmódot és módszert alkalmazó jogtudományuktól, hogy segít saját nemzeti joguk tökéletesítésében és további fejlesztésében. Ezt azért lehetett remélni, mert az összehasonlító jogtudomány szemlélete lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzeti jogtudományok kitekintsenek és kilépjenek saját fogalmi rendszerükből. A kifelé fordulásra az eltérőnek vélt külföldi jogintézmények vizsgálata és összehasonlítása teremtett lehetőséget. A század elején titkon abban bíztak az összehasonlító jogtudomány művelői, hogy egy nem túl távoli jövőben létre jöhet a *droit commun législatif*-on – azaz közös törvényhozói jogon – alapuló nyugat-európai jog. Az összehasonlító jogtudomány elsőrendű céljai között szerepelt ebben az időszakban a közös törvényhozói jog részletes feltárása, megismerése és elfogadtatása.

A közös törvényhozói jog megismerésének érdekében a jogtudósok a magánjogi sajátosságok vizsgálatát részesítették kiemelt figyelemben.² Ez a magánjogi megközelítésmód a szocialista jogok részletes megismeréséig meghatározta az összehasonlító jogi kutatások szemléletmódját. Mind-

¹ L.: Eduard Lambert „Conception générale et définition de la science du droit comparé” in *Rechtsvergleichung*, szerk. Konrad Zweigert és Hans Jürgen Puttfarcken (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1978) 30–51. o.

² Többek között vö.: Eduard Lambert *Études de droit commun législatif ou de droit civil comparé* (Paris: V. Girard et Brière 1903)

egyik rendszerezési kísérlet, ami ebben a korszakban született, a magánjogi jellemzők csoportosítása alapján igyekezett a vizsgált jogrendszereket rendszerbe foglalni.³ A szocialista jogokkal kapcsolatos kutatások irányították a figyelmet arra, hogy bizonyos esetekben a kizárólag a magánjogra alapuló megközelítésmód nem lehet hatékony és mindenben elégséges. A szocialista jogok sajátosságait – amelyek megkülönböztették a római-germán és *common law* eredetű jogoktól – nem lehetett kizárólag csak a magánjogi jogintézmények összehasonlító elemzése alapján meghatározni. Így a szocialista országok jogának kutatása azt igényelte, hogy az összehasonlító jogtudomány az addig alapvetően magánjogon alapuló eszköztárát kiegészítse más típusú – a magánjogi szemléleten kívül álló – kérdések vizsgálatára is alkalmas kutatási módszerekkel. Ezért az 50-es évektől kezdve megjelent a jogrendszerek háttérében meghúzódó általános társadalmi és jogi alapelvek vizsgálatát is előtérbe helyező szemléletmód.⁴ Ezt a megközelítésmódot egészítette ki a közjogi jellemzők vizsgálata,⁵ ami a szocialista jogok erőteljes államjogi-közjogi szemléletével függött össze. Az alapvetően közjogi szemléletű jogokat a közjogi jellemzők, leginkább az államszervezés alapelveinek vizsgálatával lehetett csak megfelelően megismerni és bemutatni. Ennek következtében a szocialista jogok vizsgálatának szükségessége az összehasonlító jogtudomány megismerési lehetőségeit jelentősen kiszélesítette, a figyelmet a magánjogi kérdések mellett az általános társadalomszervező elvek és jogi alapelvek, valamint az utóbbiak mentén a közjogi kérdésekre is ráirányította.

Ez a felfogás jogi alapelvek esetében nem kizárólagosan a klasszikus magánjogi eredetű alapelvek vizsgálatát részesítette előnyben – a szocialista jog közjogi szemlélete miatt –, hanem az állam és jogrendszer felépítését és működését meghatározó elveket. Napjaink közép-kelet-európai jogrendszereinek vizsgálatát ezért érdemes az előbb bemutatott, a társadalmi és jogi alapelveknek is figyelmet szentelő kutatási módszer tapasztalatai alapján megkezdni. Az előbb bemutatott komplex megközelítésmód felhasználását továbbá az is indokolja, hogy a szocialista jogokról folytatott vita bemutatta a klasszikus értelemben felfogott összehasonlító jogi módszer hiányosságait. Bizonyos esetekben, amikor egy jogrendszer sajátossága nem egyedi magánjogi jellegű felvetéseiben vagy intézményben rejlik, hanem egy új típusú és eltérő ideológia mentén kialakult jogi szemléletmódban, a hagyományos, magánjogra alapozott összehasonlítás nem volt képes teljes és minden sajátosságra kiterjedő összképet felvázolni.

³ A jogrendszerek csoportosításának lehetőségeiről I. pl. Arminjon-Nolde-Wolff *Traité de droit comparé* (Paris: Librairie Général de Droit et Jurisprudence 1950) 42–53. o.

⁴ Vö.: René David *Traité élémentaire de droit civil comparé* (Paris: Librairie Général de Droit et Jurisprudence 1950) 224–226. o.

⁵ A közjogi kérdésekre irányította a figyelmet J. Hazard *Communists and their law* (Chicago-London: University of Chicago Press 1969)

1989 után Közép-Kelet-Európa politikai és társadalmi viszonyai alapvetően megváltoztak.⁶ Rövid idő alatt eltűntek a népi demokráciák – a Szovjetunió szatellit-államai – és eltűnt velük együtt Európa e részéből a szocialista jog is. A volt népi demokráciák egy bő évtized alatt szinte teljesen átformálták jogrendszereiket a nyugati demokratikus államok jogrendszereinek mintájára. Ezt az átalakulási folyamatot átfogóan még nem vizsgálta az összehasonlító jogtudomány.⁷ Születtek egyes rész kérdésekről tanulmányok, de magát az átalakulást még sosem vizsgálták a maga teljességében.

II. A szocialista jogcsalád

Az összehasonlító jogtudomány alapfeltevése szerint egyes tudományosan meghatározható ismérvek alapján az eltérő nemzeti jogokat közös jellemzőik alapján nagyobb – a nemzeti jogokon túlmutató – egységekre lehet tagolni. Ezek a nagyobb egységek, amelyeket az összehasonlító jogtudomány művelői különféle – gyakran önkényesnek tűnően kiválogatott – jogi jellemzők csoportosítása alapján alkottak meg, az összehasonlító jogtudomány fejlődése során különböző megnevezéseket kaptak. René David a nemzeti jogrendszerekből alkotott nagyobb egységeket jogcsaládoknak nevezte, és rendszerében a jogrendszerek osztályozásának alapját a jogcsaládok stílusjegyei alkották. A jogcsaládok stílusjegyei a nemzeti jogokban fellelhető, és egymáshoz nagymértékben hasonló olyan állandó elemek összességét jelentik, amelyek jogi természetük mellett szorosan kapcsolódnak az adott civilizációhoz és gondolkodásmódhoz is.⁸ David egy korábbi művében már utalt arra, hogy a jogrendszerek osztályozásánál mindig kiemelt figyelmet kell fordítani azokra az eszmékre is, amelyek a jogrendszerek elméleti háttérét alkotják.⁹ Ebből következik az, hogy a stílusjegyek fogalma sosem szűkíthető le kizárólagosan a tételes jogi jellemzők összességére, hanem minden esetben kapcsolatban áll a jogrendszert megalapozó elméleti-ideológiai háttérrel is. Ezekből az elméleti-ideológiai előfeltevésekből következnek azok az általános társadalmi és jogi alapelvek, amelyek magának a jogrendszernek az alapjait alkotják.

Az összehasonlító jogtudomány történetében komoly előrehaladást jelentett a különféle ideológiai szempontok vizsgálata. Ezt a szemléletmódot egészítette ki a társadalomszervező- és jogi alapelvek felé forduló fokozott érdeklődés. Ez a felfogás lehetővé tette azt, hogy a komparatisták ne kizárólag a jog formális tulajdonságainak az összehasonlítására koncentráljanak, hanem a jog formális jel-

⁶ A rendszerváltások történetéről l. pl.: Norman Davies *Europe, a history* (New York: BCA 1996) 1057–1136. o. és Niederhauser Emil *Kelet-Európa története* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet) 307–327. o.

⁷ L. pl.: Ajani „La circulation des modèles dans le droit post-socialiste” *Revue Internationale de Droit Comparé* 46 (1994) 1087–1105. o.

⁸ René David *A jelenkor nagy jogrendszerei* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 25–26. o.

⁹ René David *Traité élémentaire...*, 226. o.

lemzőit meghatározó eszmei háttérrel is figyelembe vegyék. Így az összehasonlító jogtudomány megismerési lehetőségei jelentősen bővültek. A szocialista jogcsalád vizsgálata az ideológiai jellemzők vizsgálatán túl azonban más tanulságot is tartogat napjaink összehasonlító jogászai számára. A negyven év története teljesen nyilvánvalóvá tette azt, hogy a hangzatos jogi deklarációk és kimunkált álláspontok mögött egy teljesen eltérő képet mutató joggyakorlat húzódik meg. A szocialista országok hatóságainak joggyakorlata,¹⁰ valamint a sajátos „társadalmi jogkövetés”¹¹ egyes esetei arról tanúskodnak, hogy a marxista-leninista gondolkodásból kifejlődő szocialista jogfelfogás – ami társadalmi és jogi alapelvekkel igen precízen leírható – és a joggyakorlat között számos esetben igen mély szakadék tátongott. A joggyakorlat ilyen fokú eltávolodása az elméleti és ideológiai alapoktól – ami talán a szocialista jogcsalád egyik sajátos stílusjegye is lehet – arra inti a kutatókat, hogy az összehasonlító jogi elemzéseknél egyes esetekben szükséges lehet a joggyakorlat vizsgálata is, és ezért a jogszociológia módszereit és eredményeit is érdemes felhasználni a „hagyományos” összehasonlító jogi eszközök mellett.

A szocialista jogcsaládot már számos munka elemezte részletesen.¹² Hosszú folyamat után, ahol a szocialista jog értelmezésére több, egymással versengő felfogás tartott igényt,¹³ a tudományos közvélemény a René David nevéhez kapcsolódó felfogást fogadta el uralkodó paradigmának. Ez a szemlélet a szocialista jogot ideológiai megalapozottsága és elméleti előfeltevései felől közelítette meg, és határolta el a nyugati jog két nagy jogcsaládjától. Abban az esetben, ha ezt a szemléletmódot elfogadjuk, akkor teljesen megalapozottan lehet feltenni azt a kérdést, hogy mi történt 1989 után a közép-kelet-európai országok jogrendszerével. A szocialista jogszemlélethez kapcsolódó ideológiával együtt vajon a szocialista jogcsalád összes jellemzője eltűnt a térségből és szerepét a nyugati jogi jogtípus vette át? Vajon a volt szocialista országok a XXI. század elejére jogrendszereiket olyan mértékben átalakították, hogy a térség egyértelműen a római-germán jogcsalád részévé vált? Esetleg egy új, sajátos jellemzőkkel rendelkező jogcsalád született Európa „köztes területein”, ami mind a nyugati jog, mind a szocialista örökség egyes elemeit egyesíti? A kérdéseket tovább bonyolítja a szocialista jogcsaládhoz kapcsolódó sajátos joggyakorlat is, aminek a továbbéléséről még igen keveset tudunk.

¹⁰ Vö. többek között: Courtois-Werth-Panné-Bartosek-Margolin-Paczowski *A kommunizmus fekete könyve* (Budapest: Nagyvilág 2000) 193–210. o. és 406–415. o.

¹¹ Pl. a magyar vállalati vezetők jogtudatát mutatja be részletesen, és közöl meglepő következtetéseket: Sajó András „A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők tudatában” *Állam- és Jogtudomány* XXIV/4 (1981) 608–637. o.

¹² Többek között: René David *A jelenkor...*, 129–250. o.; Gessner-Hoeland-Varga *European Legal Cultures* (Aldershot-Singapore-Sydney: Dartmouth 1996) 224–241. o.; J. Hazard *Communists and ...*; K. Zweigert-H. Kötz *An Introduction to the Comparative Law*, Vol. I.: The Framework (Amsterdam-New York-Oxford: North Holland Publ. Comp. 1977) 293–352. o., ill. Christopher Osakwe „Introduction: The greening of socialist law as an academic discipline” *Tulane Law Review* 61 (1987), 1257–1278. o.; Péteri Zoltán „The reception of soviet law in Eastern Europe” *Tulane Law Review* 61 (1987), 1397–1412. o.

¹³ Ezekről a különféle felfogásokról I. részletesen Christopher Osakwe „Introduction: The greening of ...”, 1257–1261. o.

III. A posztoszocialista jogcsalád

1. Alapkérdések

A posztoszocialista országok jogrendszereinek összehasonlító vizsgálatát két, alapjaiban eltérő kiindulópontból lehet megkezdni. Az egyik a hagyományos, a jogszabályokat és azok elméleti háttérét és vonatkozásait előtérbe helyező szemlélet, a másik pedig az összehasonlítás kérdéseit a joggyakorlat elemzésén keresztül megközelítő felfogás. Ez a tanulmány az átalakulás kérdéseit az előbb említett hagyományos megközelítés segítségével kívánja vizsgálni, olyan módon, hogy egyes esetekben utal – természetesen a teljesség igénye nélkül – a joggyakorlat problematikáira is. Feladatának az átfogó elemzés helyett a probléma egy olyan lehetséges értelmezésének kialakítását tekinti – az összehasonlító jogtudomány hagyományos keretei között megmaradva –, amely a későbbiekben talán az átfogó igényű elemzések elméleti keretének kiindulópontjává is válhat majd.

Abban az esetben, ha abból indulunk ki, hogy a jogcsaládok hasonlóságainak és eltéréseinek kutatása során az első lépés a jogtípus¹⁴ sajátosságainak feltárása, akkor a kutatást az általános érvénnyel rendelkező társadalomszervező elvek és azok szorosan vett jogi vetületeinek megismerésével kell kezdeni. Ezek az alapvető társadalomszervező és jogi elvek leginkább az alkotmányok általános rendelkezéseiből – preambulumok, bevezetések – ismerhetők meg. Az alkotmányok szövege mindig a létrehozatala során uralkodó politikai akaratot tükrözi, és így bemutatja a társadalom elképzeléseit a társadalomszervezés legalapvetőbb kérdéseiről is. Ezért az Európa „köztes területein”¹⁵ elhelyezkedő volt szocialista országok rendszerváltást követően megalkotott új alkotmányainak összehasonlító vizsgálatával lehet majd pontos képet kapni arról, hogy a szocializmus összeomlása után milyen irányba, melyik jogtípus sajátosságai felé indult el a vizsgált országok jogrendszereinek fejlődése.

¹⁴ A jogtípus fogalmának kimunkálását René David nyugati jogról írott tanulmánya, és a szocialista tapasztalatok indokolják. Az elemzések abba az irányba mutatnak, hogy érdemes elkülöníteni a jogcsaládok mellett egy nagyobb egységet is; a jogtípust. A jogtípus a jogcsaládok olyan legalapvetőbb, gyakran ideológiai és társadalmi jellemzőit foglalja össze, amelyek több jogcsalád közös, elméleti alapfeltevéseinek összességét alkotják. Így sorolható egymás mellé – René David nyomán – a nyugati jogtípusba a római-germán és a common law jogcsalád, a szocialista jogtípusba pedig a szovjet és a közép-kelet-európai népi demokráciák joga. Vö.: Péteri Zoltán „The reception of ...” és René David „Existe-t-il un droit occidental?” in *XXth Century Comparative and Conflicts Law: Legal Essays in Honour of H. E. Yntema* ed. A. von Mehren, J. Hazard (Leyden.: Sythoff 1961) 56–64. o., valamint K. Zweigert-H. Kötz *An Introduction to...* 312–315. o.

¹⁵ Vö.: Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történelmi régiójáról” *Történelmi Szemle* 3 (1981) 313–359. o.

2. A jogcsalád földrajzi helyzete

A feltételezett posztszocialista jogcsalád vizsgálatánál első lépés a jogcsalád földrajzi helyzetének meghatározása azért, mert a kutatás tárgyát alkotó országokat célszerű pontosan meghatározni. A kiindulási pont – a múlt ismeretében – a közép-kelet-európai szocialista országok – azaz a szocialista jogtípus egy részét alkotó népi demokráciák – összessége, valamint a komoly nyugati hagyományokkal rendelkező Baltikum. Az egykori népi demokráciák közelmúltját áttekintve jelentős hasonlóságokat lehet felfedezni. A volt népi demokráciák megközelítőleg azonos időszakban, 1989 és 1990 között szabadultak fel a társadalmi és politikai életüket teljes mértékben meghatározó szovjet befolyás alól. Ezt a jelenséget a közép-kelet-európai rendszerváltás folyamatának nevezik. Napjainkban ezeket a rendszerváltó országokat gyakran posztszocialista országoknak nevezi a tudományos közvélemény. A posztszocialista meghatározás azt jelzi, hogy ezek az országok – a deklarációk szintjén mindenképpen – már maguk mögött hagyták a szocialista típusú állami berendezkedést, de a jelen jogi berendezkedése kapcsán még sok kérdés tisztázásra vár. Napjaink egyik legfontosabb jogi problémája a térségben az európai integrációhoz kapcsolódó jogharmonizációs és jogátvételi kötelezettségek teljesítése. E folyamat során a volt szocialista országoknak a római-germán jogcsalád számos jogintézményét – amelyek közül több az elmúlt ötven év fejlődésének eredménye – kell majd jogrendszereik részévé tennie.

Ha az előbb említett közös hasonlóságot – a szovjet befolyás alóli egyidejű felszabadulást – tekintjük kiindulási alapnak, akkor a következő 13 ország alkothatja a posztszocialista jogcsaládot; Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szlovénia, Horvátország, Szerbia-Montenegró, Albánia és Bulgária.

A következő kérdések merülhetnek fel az előbbi felsorolással kapcsolatban: miért nincs a felsorolt posztszocialista országok között Macedónia és Bosznia-Hercegovina, a két volt jugoszláv tagköztársaság? Elméletileg ebben a sorban lenne a helyük, de mindkét állam politikai stabilitása napjainkban igen bizonytalan. Ezért ezeknek, Macedóniának és Bosznia-Hercegovinának csak a közelmúltban adódott lehetősége arra, hogy jogrendszerének végleges átfarmálását és kialakítását megkezdjék. Ennek az a következménye, hogy ma még nem lehet pontos képet kapni a két volt jugoszláv tagköztársaságban zajló jogi folyamatokról. Talán egy-két éven belül már lehetséges lesz jogrendszereik vizsgálata.

3. A jogcsalád története

A későbbi következtetések megalapozásának feltétele az előbb felsorolt országok politikai átalakulásának és az átalakulás alkotmányjogi vonatkozásainak ismerete. Közös jellemzőként először az állapítható meg, hogy a térségben a rendszerváltások folyamata a szocialista alkotmányok fokozatos – gyakran több lépcsőben történő – megváltoztatásával kezdődött meg. A legtöbb közép-kelet-

európai országban e változtatások után 1990 és 1992 között fogadták el az új alkotmányokat,¹⁶ amelyek mint az új társadalmi berendezkedés alapokmányai, a szocialista múlttal való végleges szakítást jelképezték. Kivétel Lengyel- és Magyarország, ahol az alkotmányozás folyamata többszörösen összetett társadalmi és politikai feltételek között kezdődött meg. Lengyelországban a belpolitikai helyzet miatt csak 1992. október 17-én fogadták el az ún. „Kis-Alkotmányt”, ami számos, az állami berendezkedéssel kapcsolatos szabályt rögzített, de önmagában még nem tekinthető új alkotmánynak. Az új alkotmány elfogadására csak 1997-ben került sor. Ezzel ellentétben Magyarországon a politikai erők még mindig nem tudtak megállapodni az új – szocializmus utáni – alkotmány kidolgozásának alapelveiben sem, így még mindig az 1949. évi XX. törvény van hatályban. Azonban e törvény szövegét egy mondat kivételével, ami a fővárost nevezi meg, több hullámban teljesen megváltoztatta a magyar Parlament azért, hogy mindenben megfeleljen a megváltozott körülmények által támasztott követelményeknek.¹⁷

A szocialista alkotmányok fokozatos módosítása 1989 második felében kezdődött akkor, amikor Közép-Kelet-Európa számára nyilvánvalóvá vált, hogy a „klasszikus” értelemben felfogott szovjet korszaknak vége. A népi demokratikus országokban már a nyolcvanas évek második felében elkezdődött az addig a szocialista elvek mentén felépülő társadalom lassú, alig észrevehető átrendeződése. Ez az átrendeződés egyrészt a belső ellenzék formálódásában, másrészt a gazdasági rendszer nyugati típusú reformjában volt tetten érhető. Országonként eltérő intenzitású volt ez a folyamat, de a számtalan nehézség ellenére lassan megkezdődött a közép-kelet-európai társadalmak fokozatos átalakulása. Ezeket a társadalmi változásokat emelték jogi szintre az 1988 és 1989 között történt alkotmánymódosítások.¹⁸

Az ebben a korszakban született alkotmánymódosítások közös jellemzője az, hogy legelső lépésként hatályon kívül helyezte a szocialista állam kifejezést és a hozzá kapcsolódó fogalmakat. Jó példa erre az 1989 novemberében elfogadott csehszlovák alkotmánymódosítás,¹⁹ amely eltörli a Kommunista Párt vezető sze-

¹⁶ Bulgáriában 1991. július 12-én, a Cseh Köztársaságban 1992. december 16-án, Észtországban 1992. július 4-én, Horvátországban 1992. december 22-én, Litvániában szintén 1992. november 6-án, Szlovéniában 1991. június 25-én, Romániában 1991. november 21-én fogadtak el új alkotmányt.

¹⁷ Az 1989-es magyar alkotmánymódosításokról I. részletesen: *Democratic changes in Hungary* (Basic Legislations on a Peaceful Transition from Bolshevism to Democracy) Ed.: Vanda Lamm and Géza Kilényi (Budapest: Public Law Research Center of the Hungarian Academy of Sciences 1990)

¹⁸ Vö.: Andorka Rudolf „Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltás óta” *Magyar Szemle* 10. 1012–1023. o.

¹⁹A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. július 11-én elfogadott alkotmánya a következő rendelkezéssel kezdődik: I. fejezet (A társadalmi rend) 1. cikk (1) *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság a munkások, a parasztok és az értelmiség munkásosztály vezette szilárd szövetségen alapuló szocialista állam; az 1992. december 16-án elfogadott alkotmány a következőképpen rendelkezik: I fejezet (Alaprendelkezések) 1. cikk A cseh köztársaság szuverén és demokratikus jogállam, amely az emberi jogok és szabadságjogok tiszteletben tartásán alapul.*

repére és a marxizmus-leninizmusra való összes utalást. Szlovéniában 1989 és 1990 májusa között törölték az összes szocialista jelzőt az alkotmányból, deklarálták az eszmék egyenjogúságát, és törvényt hoztak a kommunista pártszervezési módszerek ellen. Jugoszláviában már 1988-ban megváltoztatták az alkotmány egynegyedét azért, hogy tökéletesen megfeleljen a piacgazdaság elvárásainak. Ezek a kiragadott példák azt illusztrálják, hogy az ún. szocialista vagy „népi” demokratikus országok, ahogy arra lehetőségük adódott, azonnal felszabadították jogrendszereiket és jogéletüket az azt addig alapjaiban meghatározó, a marxista-leninista ideológiával szoros kapcsolatban álló fogalmak uralma alól.

Általánosan elfogadott összehasonlító jogi alaptételnek számít az a megállapítás, hogy a szocialista jogtípus fő jellemzője a marxista-leninista ideológia alapján megalkotott társadalomszervezési elmélet és ennek jogi vetülete; a szocialista törvényesség volt.²⁰ Az előbbieken bemutatott példák azt illusztrálták, hogy a népi demokratikus országok sietve úgy formálták át alkotmányaikat, amikor ezt a nemzetközi környezet lehetővé tette számukra, hogy a szocialista jogtípusra jellemző minden fontos és jellegzetes fogalom eltűnjön belőlük. Ez a mozzanat a szocialista jogtípus örökségével való szándékos szakítást jelzi, és a közép-kelet-európai országok jogának teljes átalakulását vetíti előre. A legfontosabb kérdés a következőkben az, hogy ez az átalakulás egy új jogtípus születését is jelenti-e egyben, vagy a volt népi demokráciák megkíséreltek visszatérni a komoly történelmi hagyományokkal és beágyazottsággal rendelkező nyugati jogi hagyományaikhoz.²¹

4. A három balti állam átalakulásának sajátosságai

Érdemes kitekinteni a három balti állam rendszerváltási folyamatának alkotmányjogi vonatkozásaira is.²² Ez a kitekintés hozzájárulhat a posztszocialista jogcsalád összképének további árnyalásához és gazdagíthatja a róla kialakuló képet. A három balti állam XX. századi történelme önállóságuk megszerzésének, majd elvesztésének jegyében telt. 1940-ben a Szovjetunió bekebelezte a balti államokat és a háború vége után is megtartotta, mint a Szovjetunió szocialista tagköztársaságait. A megszállás évtizedeiben a szovjet vezetés a balti államok nemzeti ön-

²⁰ A szocialista törvényességről I. részletesen: Szabó Imre *Jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 47–49. o.

²¹ A nyugati jog jogtípusához való visszatérést azért lehet felvetni, mert az elfogadott tény, hogy a Közép-Kelet-Európai országok a szocializmus előtt a nyugati jog jogtípusának szervező elvei szerint építették fel jogrendszereiket.

²² L. részletesen: *The Baltic States at Historical Crossroads* ed.: Dr. Tálaus Jundizs (Riga: Academy of Sciences of Latvia 1998) különösen: Ineta Ziemele „The role of state continuity and human rights in matters of nationality in Baltic States” in *The Baltic States at...* 248–272. o., kül. 252–254. o. és Juri Cibopuu „The new Estonian constitution of 1992 in the context of European law” in *The Baltic States at...* 214–231. o.

azonosságának felmorzsolására törekedett. Ezekben az években leginkább a Baltikumban a nemzeti kultúra legfontosabb pillérének számító, nemzeti nyelvek fokozatos eljelentéktelenítésére és ellehetetlenítésére tett célzott kísérletet a szovjet rendszer.

A három balti állam 1989 utáni történelme – amit a jelen keretek között nem lehet részletesen bemutatni – komoly tanulságokat hordoz, és az itt markánsan megjelenő, és ezért jól megfigyelhető folyamatok sokat segíthetnek a poszt-szocialista jogcsalád egészének megértésében. A legfontosabb tanulságok a poszt-szocialista jogcsalád szempontjából a balti államok történelmének vizsgálata után a következők. Mindhárom ország politikai vezetése fontosnak tartotta azt, hogy államisága önállóságát jogi érvekkel is megfelelően alátámassza. Ezek a jogi érvelések minden esetben a történelmi kontinuitásra, és annak korábbi jogi dokumentumaira épültek. Ennek legszemléletesebb példája az, hogy az új észt alkotmányt, az 1938-as alkotmány rendelkezései szerint pontosan eljárva, népszavazással léptették életbe. Az egész jogcsaládra nézve ebből az a következtetés vonható le, hogy a jogcsaládhoz tartozó országokban lezajlott rendszerváltási folyamatban a jog minden esetben kiemelt szerepet kapott. A volt szocialista országok nagy része kínosan ügyelt arra, hogy az „új” társadalmi berendezkedés kialakításának folyamatában jogászai szemmel egyetlen hibát se lehessen felfedezni. A rendszerváltáshoz kapcsolódó jogi folyamatok, ahogy ezt a Baltikumban is meg lehetett figyelni, szoros kapcsolatban álltak a történelmi dokumentumokkal, és gyakran magával az adott ország történelmével is. Ezért meg lehet azt állapítani, hogy a rendszerváltási folyamatban a jogi elemek gyakran találkoztak vagy keveredtek a történelmi kontinuitás hangsúlyozásával.

5. A poszt-szocialista jogok közös jellemzői

Egy jogcsalád alapos megismeréséhez először azt a jogtípust kell megismerni, amelyhez a vizsgálni szándékozott jogcsalád maga is tartozik. Egy jogtípus tulajdonságait leginkább a jogtípusra jellemző általános társadalomszervező elvekkel és az ezekből következő alapvető jogi elvekkel lehet bemutatni. Ezeknek az elveknek a vizsgálata teremti meg azt a keretet, amely segítségével a vizsgált jogcsalád stílusjegyei meghatározhatók. Minden esetben a jogtípus jellemzőiből kiindulva lehet a jogcsalád szintjén megjelenő kérdéseket tárgyalni. Ezek az alapvető elvek, amelyek meghatározzák a jogtípust, az alkotmányok összehasonlító vizsgálatából ismerhetők meg legfőképpen. Ezután az összehasonlító vizsgálat után lehetséges majd megválaszolni azt a kérdést, ami a poszt-szocialista országok nyugati jogi jogtípussal kapcsolatos viszonyára vonatkozik. Vajon visszatértek-e a XX. és XXI. század fordulóján a volt szocialista országok – a történelmi hagyományaikban mélyen beágyazott – nyugati jogi jogtípus alapelveihez, és egyben újra részévé váltak-e a római-germán jogcsaládnak is?

6. Az általános társadalomszervező elvek

Érdeemes a jogcsalád vizsgálatát az általános társadalomszervező elvek vizsgálatával kezdeni. Az már az alkotmányozási folyamat vizsgálatánál láthatóvá vált, hogy a posztoszocialista országok szakítottak a szocialista jogtípusra jellemző ideológiával. Ez előre vetíti az előbbieken jelzett, a nyugati jogi jogtípussal kapcsolatos kérdéseket. Az előbbieken a jogtípussal kapcsolatban feltett kérdés megválaszolásához a rendszerváltás utáni alkotmányok preambulumait kell összehasonlító vizsgálat alá vonni. E vizsgálat segítségével feltárulhatnak a vizsgált országok jogát meghatározó általános társadalmi és jogi feltételek, és azok alapvető megfogalmazásai.

Érdeemes először áttekinteni azt, hogy az alkotmányokban hogyan jelenik meg a történelmi múlt. A történelmi hivatkozások vizsgálatának fontosságát már a jogcsalád rövid, 1989 utáni történelmének tanulságai is előre vetítik. A vizsgált országok közül Románia, Lettország és Magyarország alkotmányának preambulumban nem lehet kifejezett, az adott ország történelmi múltjára vonatkozó utalást találni. A többi posztoszocialista ország alkotmányában – bár az utalások súlya és szerepe gyakran eltérő – mindig találhatók különféle történelmi utalások. Ez az ún. „történelmi utalás” lehangsúlyosabban a horvát alkotmányban jelenik meg. A horvát alkotmányozó külön fejezetet szentelt a történelmi alapkérdéseknek, és ez a fejezet egyben megfelel célja és stílusa miatt magának az alkotmány preambulumának is. Ez a fejezet részletekbe menően bemutatja azt, hogy milyen módon élt folyamatosan a „horvát nép történelmi jogán alapuló államának az eszméje”²³ az európai történelem folyamán. Az érvelés a VIII. században alapított fejedelemségektől, a Pragmatica Sanctión keresztül az 1991-ben tartott első szabad választásokig vezeti le részletesen a történelmi horvát államiséget. Érezhető, hogy ez az érvelés kívánja legitimálni a jelenlegi, önállóságát visszanyert horvát államot. A horvát alkotmány bevezető részében a történelmi folytonosságra alapozott állami legitimitás igénynek legtisztább, és egyben legegységesebb jogi megfogalmazását találhatjuk meg.

Érdeemes más példákat is tanulmányozni azért, hogy a jelenség – a történelmi kontinuitás felvállalása, és legitimáló eszközként való elfogadása – a maga teljességében megismerhető legyen. Az újjáalakult szlovák állam alkotmánya „Cirill és Metód szellemi hagyatékának, és a Nagymorva Birodalom örökségének értelmében”²⁴ kívánja az önálló állami létet igazolni. A bolgár alkotmány, amely a legkevésbé hangsúlyozza a történelmi múltat, egy mondatban mégis utal a történelmi és jogfolytonosságra. A bevezető rész: népképviselőként mégpedig a „...a Hetedik Nagy Népgyűlés népképviselői”²⁵...-ként határozza meg az alkotmányozókat. Ez azt jelzi, hogy az alkotmányozás történelmi és jogi értelemben is legitim azért, mert a bolgár történelemben alkotmányozó szerepet betöltő, a történelmi múltban többször összehívott Nagy Népgyűlések sorának folytatásaként hozták

²³ A Horvát Köztársaság alkotmánya, I. Történelmi alapok, első bek.

²⁴ A Szlovák Köztársaság alkotmánya, preambulumban, harmadik bek.

²⁵ Bulgária Köztársaság alkotmánya, preambulumban, első bek.

létre az új alkotmányt. Szlovéniában a törvényhozó a következőképpen fogalmazta meg az önálló államiság történelmi alapját; „...és abból a történelmi tényből kiindulva, hogy mi, szlovénok nemzeti felszabadulásunkért folytatott több évszázados küzdelmünkben kialakítottuk nemzeti létünket, és megvalósítottuk államiságunkat.”²⁶ A megfogalmazás egyértelmű és világos, az előző következtetések fényében nem igényel különösebb magyarázatot.

Ahhoz, hogy az egész jogcsaládra kiterjedően megfogalmazható legyen egy, a történelmi legitimitás kérdését is magába foglaló következtetés, még meg kell vizsgálni a három említett kivételt. Lettország, Románia és Magyarország alkotmányában nem találhatunk semmilyen explicit kapcsolatot a történelmi államiság tényével. Lettország esetében ezt a látszólagos ellentmondást könnyen fel lehet oldani. Lettországban jelenleg az 1922. évi alkotmány van változtatások nélkül érvényben, de cikkelyeinek nagyobb részét hatályon kívül helyezték.²⁷ Az 1922-es alkotmány elhelyezkedése a lett jogrendszer csúcsán ezért csupán szimbolikus jelentőségű. Ezt a szimbolikus jelentést azonban semmiképpen sem szabad lebecsülni azért, mert a lett jogrendszer önállóságát és ezen keresztül magát a lett államiságot jelképezi. Ez az alkotmány a legelső modernkori önálló, és a marxizmus-leninizmus ideológiájának kizárólagosságától mentes lett állam szellemiségét idézi fel, és ilyen módon alapozza meg a jelenlegi önálló állami létet.

Románia alkotmányának nincsen kifejezett preambuluma. Az általános elvek között található olyan rendelkezést, ami deklarálja azt, hogy „Románia szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”²⁸ Ebben a cikkelyben nem nehéz az 1918. évi Gyulafehérvári Nyilatkozat, ami a XX. századi román történelem és államiság egyik alapdokumentuma, szellemiségét felfedezni. Ez az alkotmányos rendelkezés azt az állapotot kodifikálja, aminek megteremtéséért a gyulafehérvári egyesülési nyilatkozatokat elfogadták. Ilyen értelemben annak szerves folytatása a XXI. század keretei között.²⁹ Ez a megoldás, visszautalás az államiság egyik alapokmányára, szintén a történelmi – és tág értelemben vett jogi – múlt komolyan vételét és a közgondolkodásban elfoglalt kiemelt szerepét mutatja.

Magyarország alkotmányában egyáltalán nem lehet történelmi utalást találni. Azonban a jelenlegi kodifikált magyar alkotmány a történelmi szemléletű alkotmányhoz képest igen fiatal, és a szocialista rendszer erőszakos, a hagyományokat figyelembe nem vevő jogalkotásának terméke. A szocialista alkotmány hatálybalépéséig Magyarországon az európai kontinensen egyedülálló, leginkább az angol alkotmányos berendezkedéshez hasonló, történelmi alkotmány volt érvényben. A rendszerváltás éveiben, miután politikai okokból nem sikerült az új alkot-

²⁶ A Szlovén Köztársaság alkotmánya, preambulum, első bek.

²⁷ 1. cikk: *A Lett Állam független és demokratikus köztársaság*, 2. cikk: *A lett állami szuverenitást a nép gyakorolja*, 3. cikk: *A Lett Állam területe magába foglalja Vidzene, Latgale, Kurzeme és Zemgale területet, a nemzetközi szerződésekből megállapított határokra vonatkozóan*, 6. cikk: *A parlament megválasztására az arányos képviselő elve alapján, általános, egyenlő, közvetlen és titkos választással kerül sor*.

²⁸ Románia alkotmánya, 1. cikk. (A román állam)

²⁹ A nyilatkozat teljes szövegét I. Mikó Imre *Huszonkét év* (Budapest: Studium 1941) 265–267. o.

mány megalkotása az erőszakosan hatályon kívül helyezett történeti alkotmány kérdését sem sikerült megnyugtatóan rendezni. Csak reménykedni lehet abban, hogy a jövőben egyszer bizonyosan megszülető új magyar alkotmány valamilyen módon rendezze a történeti alkotmánnyal való viszonyt is.

Az előző vizsgálódások azt mutatják, hogy a posztszocialista országok jogrendszereinek egyik közös jellemzője az lehet, hogy ezek az országok az önálló állami lét legitimitásának megteremtésére komoly erőfeszítéseket tesznek. Ez azt jelzi, hogy Közép-Kelet-Európa nemzetei a negyven éves szocialista korszakot önazonosságuk elvesztéseként vagy veszélyeztetéseként élték át. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a közép-kelet-európai nemzeteknek az önmagukról kialakított képében kiemelt szerepet töltött be az önálló államiság és a nemzeti jogrendszer.

Eddig a pontig a legitimitás megteremtésének és megerősítésének történeti érveken alapuló megoldásait lehetett megismerni. Az alkotmányszövegek összehasonlítása közben meg lehetett figyelni egy másik megoldást is. Ez a megoldás szintén a legitimitásigény kielégítésével és a társadalomszervezés alapvető kérdéseivel áll kapcsolatban. Azonban itt már egy olyan megoldással találkozhatunk, ami a társadalomszervezés általános kérdései mellett az alapvető jogelvek terrénumával is kapcsolatban áll.

7. Az általános társadalomszervező elvek és az alapvető jogelvek kapcsolata

A volt szocialista országok alkotmányainak első felületes átolvasása után is szembeűnő az, hogy mindegyik alkotmányban, kivéve az 1922-es lett alapokmányt és a horvát alkotmányt, előfordul a jogállam kifejezés. Ez az egybeesés mindenképpen megérdemli a figyelmet, ezért célszerű részletesen megvizsgálni azt, hogy a posztszocialista országok alaptörvényeiben milyen összefüggés-környezetben szerepel a jogállam fogalma. Így arról is képet lehet kapni majd, hogy milyen szerepet szánnak a jogállamiságnak az alkotmányozók országaik jogrendszerében.

A bolgár alkotmány bevezető rendelkezései között olyan jogállam leírása található, amit az ország alkotmánya és törvényei szerint kell vezetni.³⁰ A cseh alkotmány demokratikus jogállamról rendelkezik, amit a népszuverenitás és a hatalommegosztás eszméje határoz meg.³¹ Az Észt Köztársaság alkotmánya – nem minden költőiséget nélkülözően – olyan államiságot vázol fel, „...*amely a szabadságon, az igazságon és törvényen nyugszik, mely támogatja a belső és külső békét, és biztosítja a társadalom fejlődését, valamint a jelen és a jövő generáció fejlődését...*”.³² Ebben az államképben felismerhető a jogállamiság. A Litván Köztársaság alkotmányában vállalja azt, hogy „...*küzd egy nyílt, igazságos, harmonikus polgári társadalomért és jogállamért...*”³³, amely „...*képviselet a nép és minden*

³⁰ Bulgária Köztársaság alkotmánya, első fejezet (Alapelvek), 4. cikk (1)

³¹ A Cseh Köztársaság alkotmánya, Alaprendelkezések, 1. cikk

³² Az Észt Köztársaság alkotmánya, preambulum, harmadik-negyedik bek.

³³ A Litván Köztársaság alkotmánya, preambulum, utolsó bek.

ember veleszületett jogát arra, hogy szabadon éljen és tevékenykedjen atyái és ősatyái hazájában..."³⁴

Románia alkotmányában a bevezető rendelkezések között a következő cikket érdemes tanulmányozni; „Románia *demokratikus és társadalmi jogállam, amelyben az emberi méltóság, az állampolgári jogok és szabadságjogok, az emberi személyiség szabad fejlődése, az igazságosság és a politikai pluralizmus a legfelsőbb értéket képviseli, és biztosított.*”³⁵ Ez a rész azért érdekes, mert a megfogalmazás bizonytalanságainak ellenére, a jogállamiság tartalmi kérdéseit is érinti. A román alkotmányozók szerint a jogállamiság lényeges tartalmát az előzőekben felsorolt „legfelsőbb értékek” képezik. A szlovák alaptörvényben az előzőnél kevésbé átfogó definíciót találhatunk; Szlovákia demokratikus jogállam, amely független minden ideológiai és vallási tényezőtől.³⁶ Ez a meghatározás a jogállam posztszocialista jelentéstartalmát újabb aspektussal egészíti ki. E deklaráció jelentőségét a szocialista múlt tükrében könnyű megérteni. Szlovénia a jogállamiság szociális vonatkozásait³⁷ emeli ki alaptörvényében. A magyar alkotmány egymondatos preambuluma szintén egy definitív jellegű mondatot tartalmaz. E szerint Magyarország „*A többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállam(ot)*”³⁸... kívánja megteremteni. Lengyelország alkotmányába a rendszerváltás után az alkotmányozók azonnal belefoglalták a jogállamiság követelményét. Az 1997 októberi népszavazás után életbe lépő új alkotmány második cikkelye szerint a Lengyel Köztársaság a társadalmi igazságosság alapelveit megvalósító jogállam.³⁹

Látható az, hogy a jogállamiság kiemelt helyet foglal el az alkotmányokban. Minden egyes vizsgált alkotmány preambulumban vagy bevezető rendelkezései között található a jogállamra vonatkozó cikkely. Ez azt jelzi, hogy a XXI. század elején Közép-Kelet-Európában a jogállamiság egyike a jogrendszer csúcsán elhelyezkedő és így a jogrendszert alapjaiban meghatározó jogi értékeknek. René David a nyugati jogtípus általános társadalomszervező elvét – a nyugati jog vezérlő elvét – a következőképpen határozza meg: „...számunkra az az ideális társadalom, ami annyira tökéletesen szabályozott, amennyire azt a jog lehetővé teszi”, valamint „...egyhangú az egyetértés abban, hogy a társadalmat a Jog szabályai alá kell rendelni, és a társadalomban a Jognak kell vezető szerepet játszania, miközben szellemiségünkben a Rend és az Igazság gondolata visszavonhatatlanul összekapcsolódik.”⁴⁰ Ezek szerint a nyugati jog vezérlő elvéhez elválaszthatatlanul kapcsolódik a jog alá rendelt államiság eszméje azért, mert a nyugati jogi típusú társadalomszervezés jogi kereteit teremti meg. A jognak alárendelt államiság egyike azoknak az alapvető jogelveknek, amelyek a nyugati jog mindkét nagy jogcsaládjában – a római-germánban és common law jogcsaládban is –

³⁴ A Litván Köztársaság alkotmánya, preambulumban, hatodik bek.

³⁵ Románia Alkotmánya 1. cikk. (A román állam) (3)

³⁶ A Szlovák Köztársaság alkotmánya, Első fejezet (Alapvető rendelkezések), 1. cikk

³⁷ A Szlovén Köztársaság alkotmánya, I. Általános rendelkezések, 2. cikk

³⁸ Magyarország alkotmánya, 1949. évi XX. tv., preambulumban.

³⁹ Lengyelország alkotmánya, 2. cikk

⁴⁰ René David „Existe-t-il un ...” 59. és 60.–61., a fordítás a dolgozat szerzőjének munkája.

megtalálhatóak. A jogállamiságnak és ezen keresztül a nyugati jog vezérlő elvének megjelenése a posztoszocialista alkotmányokban azt jelzi, hogy közép-kelet-európai országok nem egy új, az eddigi jogtípusoktól eltérő tulajdonságokkal rendelkező jogtípust teremtettek meg sajátos történelmi helyzetükből következő társadalmi kihívásaikra válaszolva, hanem a jogtörténeti hagyományaikban mélyen gyökerező nyugati jog jogtípusához való visszatérést kísérelték meg. A továbbiakban a jogcsaládi szintű stíluselemek vizsgálatát is érdemes lefolytatni azért, hogy feltáruljanak a posztoszocialista jogcsalád legjellemzőbb tulajdonságai, megismerhetővé váljon az a jogi környezet, ahol a jogállamiság egyike a legfőbb jogi alapelveknek.

Úgy tűnik, hogy a posztoszocialista jogrendszerekben a legfontosabb általános társadalomszervező elv a nyugati jogi jogtípus társadalomszervezési elve, amelynek lényege a társadalom és jogi szervezethez széleskörű kapcsolatában áll.⁴¹ A jogrendszerek legfontosabb alapvető jogi elve: a jogállamiság szintén szervesen kapcsolódik a nyugati jogi jogtípushoz. A jogállamiság kiemelt szerepével elválaszthatatlanul összekapcsolódik az, hogy a volt szocialista országok a szocializmus után gyökeresen megváltozott helyzet állami legitimitásának bizonyítását két, egymással alapjaiban összefüggő oldalról kísérelték meg. Az állami legitimitás bizonyításának egyik lehetséges útja a szocializmus előtti, nyugati jogi alapokon létrejött államisággal való töretlen történelmi kontinuitás hangsúlyozása. Ezt a történelmi legitimitáskeresést az alaptörvényekben, hol hangsúlyosabban, hol kevésbé hangsúlyosan megjelenő történelmi-jogi utalások illusztrálják. A másik lehetséges megközelítés az európai, demokratikus hagyomány és az ebből következő jogi értékek, különösen a jogállamiság kifejezett vállalása. Mind-egyik alkotmányban megtalálhatóak azok a részek, amelyek a jogállamisággal kapcsolatos egyes intézményeket részletezik, valamint az európai, demokratikus hagyomány másik, alapvető intézményét, az emberi jogokat tartalmazzák.

8. A jogforrások kérdésköre

Az egyik jogcsaládi szintű stílusjegy, aminek a vizsgálata feltétlenül szükséges, a jogforrásokkal áll kapcsolatban. Egy jogcsalád jellemzőit mindig alapjaiban meghatározzák a jogforrások jellegével és természetével kapcsolatos kérdések. Érdemes a nyugati jogi jogtípus részét alkotó római-germán jogcsalád általános felfogása szerint megközelíteni a kérdéskört. A jogforrások a posztoszocialista jogcsaládban mindig írottak, és külön törvényben meghatározott, szigorú feltételeket támaztó eljárás során jönnek létre. Ezt az eljárást a demokratizmus határozza meg azért, mert a törvényhozó testület tagjai, demokratikus szabályok alapján választják meg minden egyes országban. A legfontosabb jogalkotó szerv a meghatározott időre megválasztott képviselőkkel álló törvényhozó testület, de jogot alkothat sa-

⁴¹ Vö.: Bibó István „Az európai társadalomfejlődés értelme” In *Válogatott tanulmányok*, 3. kötet (Budapest: Magvető 1986) 185–266. o.

ját közigazgatási területén belül, egyes kérdésekben a helyi választott képviselők-ből álló önkormányzat is.

A jogforrási hierarchia csúcsán az alkotmány helyezkedik el, amely alatt a törvények és a rendeletek állnak. Ebben a rendszerben foglalnak el speciális helyet az ún. alkotmányerejű vagy „kétharmados” törvények. Ezeknek az a jellegzetesége, hogy a létrehozatalukhoz megkövetelt eljárás feltételei szigorúbbak az általánosnál. A legtöbb esetben az országgyűlésben az ilyen jellegű törvények elfogadásához az általánosnál nagyobb többségre van szükség. Ezt a speciális eljárást az ilyen törvényekben szabályozott kérdések súlya, és a rendszerváltáskor létező sajátos politikai racionalitás indokolta.

A jogforrások értelmezése római jogi alapokon történik. Mivel a posztszocialista országok oktatásában alapvető tárgy a római jog, ezért minden leendő jogász és jogalkalmazó megismeri és elsajátítja a jogértelmezés római eredetű módszereit. Az elmélet szerint a jogalkalmazói értelmezés sosem lehet általánosan kötelező érvényű, azonban a gyakorlatban kialakulhatnak irányadó értelmezések, amelyek a későbbi döntéseket befolyásolják. Észrevehető az előzőek alapján az, hogy ez a stílusjegy majdnem tökéletesen megegyezik a római-germán jogcsalád azonos stílusjegyével.⁴²

9. A különösen jellemző jogintézmények kérdésköre

Fontos kitérni arra a kérdésre is, hogy milyen olyan jogintézmények léteznek a jogcsaládban, amelyek valamilyen különleges, csak az adott jogcsaládhoz kapcsolódó ismérvvvel rendelkeznek. Általában ezek a különösen jellemző jogintézmények szoros kapcsolatban állnak a jogcsalád sajátos történelmi-társadalmi helyzetéből következő egyedi problémákkal. Ezt a kérdést az írás jelenlegi összefüggései között kizárólag csak érinteni lehet azért, mert tartalmának részletes feltárása elmélyült szakjogi vizsgálatot igényel. A kiinduló pont ennek a kérdésnek a vizsgálatánál az lehet – az előző következtetésekkel összhangban –, hogy a posztszocialista jogcsaládban a római-germán jogcsalád legtöbb jellemző jogintézményét megtalálhatjuk. Ez a római-germán gyökerekkel rendelkező, és komoly nyugati befolyás alatt álló jogi gondolkodásmód töretlenségével magyarázható. Létezik azonban a római-germán eredetű intézményeken kívül két olyan jogintézmény is, amelyeket a jogcsalád sajátos háttérproblémái hívtak életre. Ezek a problémák mind a két esetben a szocializmus időszakával állnak kapcsolatban. Az egyik ilyen jogintézmény a kárpótlás intézménye, a másik a privatizáció.

Mindkét jogintézmény célja és lényege a szocialista korszak alatt erőszakosan, a marxista-leninista ideológia hatására létrejött gazdasági-társadalmi berendezkedés nyugati, a piacgazdaság viszonyainak megfelelő átalakítása. Bár a posztszocialista országok különféle módon valósították meg gazdasági-társadalmi berendezkedésük átformálását, könnyen fel lehet fedezni ebben a folyamatban közös jegyeket. A magánosítás folyamatát minden ország megkezdte 1989

⁴² Vö. pl.: *Bevezetés a jog- és államtudományokba* szerk.: Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor 2001) 33.–56. o.

után, és ennek fő eszköze a privatizáció jogintézménye volt.⁴³ Lényege abban állt, hogy meghatározott jogszabályok összessége, különféle megoldások segítségével, lehetővé tette a központosított szocialista gazdaságirányítás miatt szinte teljesen állami tulajdonba került „termelőeszközök” és állami tulajdonú vállalatok magántulajdonba adását.

Az előbbi problémával kapcsolható össze a kárpótlás jogintézménye⁴⁴ is. A kommunista pártok hatalomátvételét minden esetben fokozatos államosítás és az „osztályidegen elemek” visszaszorítása követte. Egyetlen volt szocialista országban sem volt lehetőség a szocializmus előtti helyzet akár részleges helyreállítására sem, az eltelt 40 év miatt. Ezért szükség volt arra, hogy az akkor kismimizett állampolgárok, illetve akiket a szocializmus alatt valamilyen kirívó igazságtalanság ért, erkölcsi és anyagi kárpótlásban részesüljenek. Ez a cél is hangsúlyozza a szocialista értékrenddel és örökséggel történő határozott szembefordulást. Erre szolgált a kárpótlás jogintézménye is, ami részleges anyagi kárpótlás állami kiutalását tette lehetővé a különféle jogszabályokban meghatározott, a kárpótlási folyamatban érintett személyeknek. A két jogintézmény ott kapcsolódik össze, hogy a kárpótlás során kapott állami értékpapírral gyakran közvetlenül részt lehetett venni a vizsgált országok privatizációs folyamataiban.

Tisztán látható az, hogy ennek a két jogintézménynek a fő célja a szocialista örökség terheinek, és magának az átalakulásnak megkönnyítése volt. Társadalmi léptékű feszültségek megoldását, valamint csökkentését szolgálták azért, mert a jog eszközeivel próbálták megteremteni a tervutasításos gazdasági rendszer átalakulásának feltételeit olyan módon, hogy közben kísérletet tettek a szocialista korszak által felgyülemlett társadalmi frusztráció enyhítésére. Külön tanulmányt érdemelne e két jogintézmény valóságos működése, sajnos az írás jelenlegi keretei között lehetetlen ezt az elemzést elvégezni. Ez lehet az egyik olyan terület, ahol a joggyakorlat elemzésén keresztül a posztoszocialista jogok sajátos belső, működési mechanizmusai is feltárhatók. Az általánosság szintjén annyit lehet megállapítani, hogy e két jogintézmény valóságos működése több esetben igen eltávolodott a jogintézmények valódi céljaitól, és gyakran magától a jogszabályi rendelkezésektől is.⁴⁵

10. A posztoszocialista jogcsalád

Röviden összegezve az előző vizsgálódások eredményeit a következő megállapításokra lehet jutni. A posztoszocialista jogcsalád egy olyan önálló jogcsalád, ami a nyugati jogi jogtípus része. A XXI. század elején azért lehetséges az, hogy a volt népi demokratikus országok a nyugati jogtípus részét alkotó önálló jogcsaládot alkotnak, mert a jogcsaládot alkotó országokban számos a római-germán jogcsa-

⁴³ Az egész kérdést átfogóan l.: Voszka Éva *A spontán privatizáció* (Budapest: ÁPV Rt. 1998) kül. 7–13. o. A szlovéniai privatizáció folyamatát pl. l.: Rado Bohnic and Steven M. Bainbridge „Corporate Governance in Post-Privatized Slovenia” *American Journal of Comparative Law* 49/1 (2001) 49–77. o., kül. 53–58. o.

⁴⁴ Mihályfi Péter *A kárpótlás* (Budapest: ÁPV Rt. é. n.) kül. 19–24. o.

⁴⁵ Jó példa erre a furcsa – jogtétel és joggyakorlat között fennálló – kettősségre a romániai egyházi ingatlanok, sőt általában az ingatlanok privatizációjának ellentmondásossága.

lád jogi hagyományaitól eltérő egyedi, a megismerés különböző szintjein elhelyezkedő jellemzőt lehet megfigyelni. Ezek a különböző szintű egyedi jellemzők szoros kapcsolatban állnak a volt szocialista országok jogi-politikai rendszerváltoztatásából következő, az „átmenethez” kapcsolható problémákkal. Ennek az átmenetiségnek egyik jele az, hogy a jogcsaládhoz tartozó országok jogrendszerének történelmi és egyben jogi problémái – mint például a Benes-dekrétumok ügye, vagy a balti államok orosz kisebbséggel kapcsolatos történelmi gyökerű problémái – még nem oldódtak meg véglegesen. Ezek a komoly jogi aspektussal rendelkező kérdések valószínűleg a jövőben az európai integrációs folyamat során, amelyen keresztül a római-germán jogcsalád jogi gondolkodása kísérel meg meghatározó jogi befolyást gyakorolni a térség államaira,⁴⁶ kezdhetnek majd el rendeződni. Az átmenetiségnek másik jele az, hogy a privatizáció és a kárpótlás jogintézménye még napjainkban is meghatározó a jogcsaládhoz tartozó nemzeti jogrendszerekben. E két jogintézmény azért erősíti fel az átmenetiség jellemzőjét, mert mindkét intézmény célja az, ahogy ezt már láthattuk, hogy az átmenet nehézségein könnyítsen. Nem mentesek a közép-kelet-európai országok jogrendszerei a szocialista jogtudomány egyes, továbbélő fogalmaitól sem. Erre jó példa az, hogy a szocialista jogdogmatika néhány fogalmát –, például: az elkülönült családi jog mint jogág, a társadalomra veszélyesség büntetőjogi fogalma, a polgári jog kifejezés – a mai napig axiómaként használják a jogcsalád országában.⁴⁷ A poszt-szocialista jogcsalád tehát a nyugati jogtípus része – mert a nyugati jog vezérlő elve alapján épül fel társadalma és jogrendszere –, de olyan önálló egység, amely pontosan körülhatárolható sajátosságokkal – átmenetiség, szocialista örökség – rendelkezik.

IV. Következtetések

Az előző vizsgálódások azt a meggyőződést erősítik, hogy nem szabad a poszt-szocialista országok jogrendszereiről felületes ismeret alapján ítéletet mondani. Első olvasatra igen meggyőzőnek tűnik Merryman érvelése, szerinte a volt szocialista országok már tökéletesen visszatértek a római-germán tradíciókhoz, mivel az európai jogharmonizáció és jogközelítése szükségszerűen biztosítja a római-germán jogcsalád dominanciáját a térségben.⁴⁸ Az előbbieken bemutatott példák – a történetiség kiemelt szerepe, „kétharmados törvények”, privatizáció és kárpótlás, egyes fogalmak továbbélése – némileg árnyalják az előző megállapí-

⁴⁶ Vö. többek között: Paul H. Britzke „Miképpen tervezzünk jogi kereteket a kelet-európai piacok számára” in *Kiáltás a gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba 58–65. o.

⁴⁷ Vö.: Jakab András „A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka” *Jogelméleti szemle* 2003/4. és Hollán Miklós „Megkésztett búcsú a társadalomra veszélyességtől” *Jogelméleti szemle* 2003/4.

⁴⁸ J. Merryman „The French Deviation” *American Journal of Comparative Law* 44/1 (1996), 109–120. o.

tást, és azt jelzik, hogy a posztoszocialista problematika jóval elmélyültebb vizsgálatára lesz szükség a jövőben.

Hasonló kérdéseket vet fel az orosz jog kapcsán Anatokolskaia is. Állítása szerint napjaink orosz joga jogszabályi szinten már könnyen összehasonlítható a római-germán jogcsalád országainak jogával. Szerinte a jelenlegi orosz jogszabályok többé-kevésbé megfelelnek a római-germán jogcsaládban a jogszabályokkal szemben támasztott elvárásoknak, tehát szinte azonosak is. Ebből akár az is következhetne, hogy az orosz jog a XXI. század elejére a római-germán jogcsalád részévé vált. Erről az állításról azonban mindenki érezheti, hogy ez így biztos nem lehet igaz. A szerző a *law in books* és a *law in action* fogalompárját hívja segítségül a paradoxon feloldásához. Úgy véli, hogy a *law in books* szinten valóban igen sok hasonlóságot lehet találni a római-germán eredetű jogrendszerek jogával, de ez a megfelelés még nem lehet elégséges egy jogrendszer elhelyezéséhez. Ugyanis az orosz joggyakorlat⁴⁹ – a *law in action* szint – olyan komoly eltéréseket mutat a nyugati modelltől, hogy ez mégis lehetetlenné teszi a mai orosz jog és a római-germán eredetű jogrendszerek összekapcsolását, azonos jogi egységbe sorolását.⁵⁰

A rendszerváltásokat követő bő egy évtized összehasonlító jogi irodalmából kiragadott két példa óvatosságra inti a volt népi demokráciák jogrendszereit vizsgáló kutatókat. A jelenség teljességre törekvő megismeréséhez több jogtudományi irányzat együttműködése szükséges. A probléma megközelíthető összehasonlító jogi szempontból – erre tett kísérletet ez a tanulmány is –, de ez a szemlélet nem válhat egyeduralmukodóvá a kutatásban. Fontos szerepet kaphat a jövő kutatásaiban az államtan tudománya is, mivel a volt szocialista országok rendszerváltásának folyamatában komoly szerepet kaptak egyes államtani alapfogalmak is, mint a jogállamiság vagy a szuverenitás egyes kérdései. Több kérdés jogbölcseleti irányból is felvethető, és így tovább árnyalható a jogcsaládról kialakult kép.⁵¹ Ezekén túl a kutatásban azonban leginkább a jogszociológiai megismerés támogatására lesz szükség azért, mert a posztoszocialista országok vizsgálatában – tekintettel a korábban említett szocialista örökségre – kiemelt figyelmet kell fordítani a joggyakorlat kérdéseire is.⁵²

⁴⁹ Vö.: Vladimir Shlapentokh „A közszférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban” in *Kiáltás a ...* 115–122. o.

⁵⁰ M. V. Anatokolskaia „Russian Law from a Comparative Law Perspective” *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 8/4 (2001), 371–396. o.

⁵¹ A felmerült problémák bölcseleti megragadására jó példa Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* (Budapest: AkaPrint 1998)

⁵² Rendkívül érdekes írás erről a területről Fleck Zoltán „Jogintézmények átépítése. Bevezetés a közép-európai új demokráciák bírói jogalkalmazásának szociológiájába.” *Kontroll* 1 (2003) 28–55. o.

■ Gedeon Magdolna

Korunk gladiátorai

H. Szilágyi István grafikája

Hazánkban a labdarúgó mérkőzéseken gyakorivá vált erőszakos szurkolói megnyilvánulások miatt sajnálatos módon sokan lemondanak a szórakozás e válfajáról, így a mérkőzéseken igen szomorú látványt nyújtanak az üres lelátók. Pedig a labdarúgás az ún. látványsportok közé tartozik, ezért tömegszórakozásként ugyanolyan népszerűségnek örvendhetne, mint az antik Rómában a legnagyobb tömegeket vonzó gladiátorviadalok. Arról, hogy a gladiátorviadalokat mai szemmel sportnak lehet-e tekinteni, megoszlanak a vélemények, a korabeli kulturális viszonyok között azonban a gladiátorok küzdelmeit is látványsportnak lehet minősíteni. Nemcsak ebben hasonlítanak egymáshoz azonban a labdarúgó mérkőzések és a gladiátorviadalok. Ha a játékosok jogállását megvizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a labdarúgók, korunk gladiátorainak tekinthetők.

Az egymást követő sporttörvények¹ megkülönböztetnek szabadidős sportolót és versenyszerű sportolót, ez utóbbi kategórián belül pedig a hivatásos és amatőr sportolót.² Az Stv. szerint „*hivatásos sportoló az a versenyző, aki jövedelemszerzési céllal foglalkozásszerűen folytat sporttevékenységet. Minden más versenyző amatőr sportolónak minősül.*”³

Az antik Rómában is megfigyelhetjük a sportolók e kategóriáit, bár nem nevezték őket amatőr vagy hivatásos sportolóknak. Akik foglalkozásszerűen folytattak sporttevékeny-

¹ 2000:CXLV. tv; 2004:I. tv. (hatályos 2004. március 13-tól, a továbbiakban Stv.)

² Stv. 1. § (3).

³ Stv. 1. § (4).

séget, tehát jövedelemszerzési céllal indultak a versenyeken, jogállásukat tekintve más elbírálásban részesültek, mint az „amatőr,” tehát az ingyen, csupán erejük bizonyítása végett versenyzők. Míg ugyanis hazánkban minden ember egyformán jogképes,⁴ Rómában egyes tevékenységek befolyásolhatták azt, hogy kit milyen jogok illetnek meg. Az ókori sporttevékenységek közül az atléták és fogathajtók esetében megoszlottak e tekintetben a jogtudósi vélemények, az önként, pénzért gladiátornak állókra vonatkozóan azonban már egyértelmű szabályokat találhatunk.

A gladiátorok többsége a rabszolgák, hadifoglyok és a különféle bűncselekmények miatt elítéltek közül került ki. Míg a rabszolgák, akiket tulajdonosuk gladiátorként tartott, hivatásos sportolóknak tekinthetők, hiszen ha nem is önként, de létfenntartásuk érdekében edzették testüket, a hadifoglyokat és elítélteket már semmi esetre sem tekinthetjük sportolóknak, mivel az arénában való küzdelmük halálbüntetésük végrehajtása volt. Számosan voltak azonban olyanok is, akik önként jelentkeztek, hogy életüket gladiátorként tegyék kockára. Ezeket nevezték *auctoratus*oknak.⁵ Ha az *auctoratus*okra vonatkozó szabályokat megvizsgáljuk, könnyen felfedezhetjük a hasonlóságot köztük s a mai hivatásos sportolók között.

Az *auctoratus*ok jelentkezhetek a küzdelemre közvetlenül a játékok rendezőjénél vagy a *lanistánál*, aki azzal foglalkozott, hogy gladiátorokat vett, eladott vagy bérbé adott a gladiátorviadalt rendezők számára.⁶ Hírhedt alakok voltak, a halállal kufárkodtak, ezért a kerítőkhoz hasonlóan, becsületcsökkenés miatt, jogképességükben korlátozottakká váltak.⁷ Volt, aki magát közülük a gladiátorcsapat ügyvivőjének hívta: *negotiator familiae gladiatoriae*.⁸ Ha a *lanisták* értették a dolgukat, nagyon tekintélyes jövedelemre is szert tehettek, mert egy jól kiképzett gladiátornak igen magas volt az ára, és rendkívül keresett cikknek számított.⁹ Ha azt nézzük, hogy a *lanista* gladiátorokat közvetített a játékrendezők számára, a mai, a sportolók átigazolásában szerepet játszó kereskedelmi ügynökök előfutárának lehet őket tekinteni.¹⁰

Aki *auctoratus*nak szegődött, szerződésben kellett alávetnie magát a *lanistának*. Ez úgy ment végbe, hogy a néptribunus előtt kijelentették, hogy a szerződés ideje alatt a *lanista* saját érdekeinek megfelelően használhatja őket. Az eskü mintáját Petronius Satyriconjában is olvashatjuk: „...vállaljuk a megégetést, a bilincsbeveretést, a megkorbácsolást és megcsönkítást, s ezen felül minden mást, amit csak *Eumolpus* (a *lanista*) parancsol. Mint hivatásos gladiátorok, testünket és lelkünket, vallásos ünnepélyességgel, gazdánk kezébe adtuk.”¹¹

⁴ Ptk. 8. §.

⁵ Az *auctoratus* szó azt fejezi ki, hogy valaki aláveti vagy kiszolgáltatja magát másnak, és felelősséget vállal arra, hogy ad vagy csinál valamit fizetésért cserébe. Cesare Sanfilippo: *Gli 'auctorati'*. In: *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, Milano, 1982–87, I, 182. o.

⁶ Roland Auguet: *Kegyeltenség és civilizáció*. Budapest, 1978, 288. o.

⁷ Jérôme Carcopino: *So lebten die Römer während des Kaiserreiches*. Stuttgart, 1959, 268. o.; *Vö. luv. sat.* 3,157.

⁸ Michael Grant: *Die Gladiatoren*. Stuttgart, 1970, 42. o.

⁹ Wolfgang Tarnowski: *Gladiátorok*. Budapest, 1991, 16. o.

¹⁰ *Vö. Stv.* 11. § (1).

¹¹ Petron. *sat.* 117 (Horváth I. ford.). *Vö. Sen. ep.* 37,2,1; *Horat. sat.* 2,7,58.

A szerződést, melyben a fellépésért járó összeget is meghatározták,¹² az *auctoratusok* a *lanistával* abban a reményben kötötték, hogy ha 25–40 fellépés után életben maradnak, elnyerhetik a szabadságot jelképező fakardot és egy meghatározott pénzösszeget. Ha mégis meggondolták magukat, és ki tudták fizetni a megállapított váltságdíjat, felbonthatták a szerződést. Ezek a gladiátorok becstelenné váltak, a hóhérokkal és hullamosókkal kerültek egy megítélés alá.¹³

Az *auctoratusok* és a *lanista* közötti szerződés főbb elemei felfedezhetők a hivatásos sportolók és a sportszervezet között létrejött munkaszerződésben, amellyel a sportoló hivatásos sportolóvá válik. Bár a mai sportolók nem vállalják, hogy testüket bántalmazza a sportszervezet képviselője, de ha megvizsgáljuk az Stv. 8. §-át, felismerhetjük, hogy a sportolók ugyanúgy alávetik magukat a sportszervezet akaratának, mint egykor a gladiátorok a *lanistának*. Az Stv.-ből kitűnik, hogy a sportoló a sportolással összefüggésben lényegében semmit sem tehet meg a sportszervezet engedélye nélkül. A mai munkaszerződésben is meg kell határozni a szerződés időtartamát, a munkavégzés módját és a munka díjazására vonatkozó megállapodást. Ha a sportoló szabadulni szeretne sportszervezetétől, az *auctoratusokhoz* hasonlóan megváltási összeget kell fizetni a sportszervezet részére. Ezt általában a sportoló új munkáltatója átigazolási díjként fizeti meg.¹⁴

Milyen alapon bánhattak szinte tulajdonuként a *lanisták* az *auctoratusaikkal*, és milyen alapon adhatják-vehetik ma egymás között a sportszervezetek a sportolóikat? Grant szerint az ókori *auctoratus*, aki magát a fenti módon lekötölte, a szerződés időtartamára rabszolgává vált, tehát jogilag dolognak számított, s a *lanista* tulajdonába került.¹⁵ Ennek az állításnak azonban több forráshely is ellentmond. Gaius azt írja *Institúcióiban*, hogy néha szabad ember ellopása is megtörténik, mint pl. ha az *auctoratusunkat* lopják el.¹⁶ A iustinianusi Codexben is talá-

¹² A gladiátorviadatok költségeinek csökkentéséről szóló szenátusi határozat (*SC de sumptibus ludorum gladiatorum minuendis*) szerint ez az összeg nem lehetett több 2000 *sestertius*-nál (FIRA I. 299. o.). Mivel ez a szenátusi határozat a Rómán kívüli városokra vonatkozott, valószínű, hogy a fővárosban ez az összeg valamivel magasabb lehetett. A díj ilyen alacsony szinten való meghatározása azt a célt szolgálta, hogy az anyagilag nehéz helyzetbe jutott polgárokat visszatartsa a pénzszerzés e formájától, vagy hogy egyesek ne hagyják magukat a vállalkozóktól játékokra kényszeríteni.

¹³ Heribert Aigner: *Zur gesellschaftlichen Stellung von Henkern, Gladiatoren und Berufsathleten*. in *Soziale Randgruppen und Aussenseiter im Altertum*, Graz, 1988, 207. o.

¹⁴ Azt, hogy a sportszervezet nem engedi el addig sportolóját, míg az átigazolási, kiképzési és támogatási díjat ki nem fizették, legjobban az Európai Bíróság esetjogában fellelhető „Bosman ügy” (C-415/93 /1995/ ECR I-4921) bizonyítja, melyben a belga labdarúgó csak úgy szabadulhatott volna meg egyesületétől, ha 11 743 000 BF összegű átigazolási díjat kifizettek érte. Amíg a sportszervezet nem kapta meg legalábbis egy részét a pénznek, nem engedte a sportolót más egyesület színeiben játszani.

¹⁵ Grant: i. m. 270. o.

¹⁶ Gai. 3,199.

lunk arra nézve utalást, hogy aki nem ítélet alapján kényszerült a vadállatokkal való viadalra, hanem önként lett állatviador, annak mind a szabadsága, mind a polgárjoga megmaradt.¹⁷

A rabszolgák a gazdájuk akaratából, a *lanistával* kötött bérleti vagy adásvételi szerződés által váltak gladiátorrá, az *auctoratusok* azonban a saját akaratukból, saját maguk kötötték szerződést a vívómesterrel, melyben ellenérték fejében alávetették magukat neki.¹⁸ A rabszolgák, hadifoglyok és elítéltek közül kikerült gladiátorokkal ellentétben az *auctoratusok*nak nem volt kötelező a gladiátoriskolában lakni. Bár rendszeresen kellett jelentkezniük a szolgálattételre, ezt leszámítva szabadon mozoghattak.¹⁹

Ezért azoknak adhatunk igazat, akik szerint az *auctoratusok* csak a rabszolgasághoz hasonló jogállapotba kerültek, ami alatt olyan jogi helyzetet kell értenünk, amikor valaki bár jogilag a szabadok közé tartozott, ténylegesen a rabszolgasághoz hasonló helyzetben volt. Ez azt jelentette, hogy polgári és családi jogait ugyan megtartották, mégis rabszolgaként kezelték őket, uruk hatalma alá tartoztak, neki szereztek, eladhatóak, átörökíthetőek stb. voltak.²⁰ Így a rómaiaknak nem okozott gondot, hogy ezek az emberek jogügyletek tárgyai legyenek, az *auctoratusok* ugyanúgy adásvétel (*emptio venditio*) vagy bérlet (*locatio conductio*) keretében cseréltek gazdát, mint a dolgok.

Az *auctoratusok*hoz hasonlóan a mai sportolók is „rabszolgasághoz hasonló” jogállapotba kerülnek azáltal, hogy a hivatásos sportolók „játékjogának használati jogát”²¹ a sportszervezetre ruházzák. A sportszervezetek lényegében a gladiátorokhoz hasonlóan eladhatják vagy más sportszervezet rendelkezésére bocsátják sportolóikat, az ilyenkor fizetendő összeget azonban nem vételárnak, hanem átigazolási díjnak nevezik.²² Mivel napjainkban tiltott az emberkereskedelem, ezért valamilyen más jogi konstrukcióba kellett bújtatni ezeket a jogügylete-

¹⁷ C. 3,28,11

¹⁸ Sanfilippo: im. 183. o.

¹⁹ Wolfgang Tarnowski: i. m. 15. o.

²⁰ L. Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve, Institúciók. Budapest, 1957, 59. o.

²¹ A korábbi sporttörvény precízebben tartalmazta a játékjog meghatározását (88. § 8.), mint a legújabb sporttörvény: „személyhez kötött vagyoni értékű jog, amely a hivatásos sportoló sporttevékenységéhez fűződik és fizikai, szellemi képességeinek összességét testesíti meg.” Az új szabályozás szerint a játékjog „a sportoló sporttevékenységéhez fűződő fizikai és szellemi képességei sporttevékenység keretében történő felhasználásának joga.” (Stv. 77. § f.) Ez utóbbi definíció szerint tehát a játékjog lényegében használati jog, ekkor azonban a 9. § (3) rendelkezése értelmetlen, hiszen ha ide behelyettesítjük a játékjog definícióját, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a sportoló a fizikai és szellemi képességei sporttevékenység keretében történő felhasználása jogának használatát biztosítja a sportszervezet részére. A sportoló is csak használja a „szellemi és fizikai képességeit”? Nyilvánvalóan nem. Az új sporttörvény 9. § (5) bekezdéséből is kiderül a definíció hibás volta, ahol a játékjog, mint „személyhez fűződő vagyoni értékű jog” szerepel.

²² Stv. 10. §

ket. Különbféle jogok ma is jogügyletek tárgyát képezhetik, ezért a sportolóhoz kötődő játékjog testesíti meg azt az értéket, amit a játékos helyett a szerződések tárgyának tekintenek.

A korábbi sporttörvényben a „játékjog rendelkezési jogának átruházása” szerepelt. Sárközy Tamás szerint ez helytelen, és csak a „játékjog használati jogának” átengedéséről lehet szó,²³ ahogyan ez már a legújabb sporttörvényben is olvasható. Mind a korábbi, mind az új sporttörvény tartalmazza ugyanis azt a szabályt, hogy „*semmis az a szerződés, amely a játékjog, mint személyhez fűződő vagyoni értékű jog elidegenítésére vagy megterhelésére irányul.*”²⁴ Ha pedig a játékjog rendelkezési jogát engedi át valaki, az a jog megterhelését jelenti. Más kérdés, hogy ennek a szabálynak csak annyi értelme van, hogy a sportoló és sportszervezet közti szerződés megszűnésekor a játékjog használati joga ingyenesen visszaszáll a sportlóra,²⁵ tehát a sportszervezet nem kötheti magához véglegesen játékosát. Egyébként azonban a hivatásos sportolók a sportszervezet nélkül lényegében szabadidős sportolónak minősülnének, hiszen a sportszervezethez való kötődés nélkül nem versenyezhetnének. Így ugyan a sportoló nem válik „rabszolgává,” de ókori elődjeihez hasonlóan a „rabszolgasághoz hasonló” helyzetében teljesen a sportszervezet akaratának lesz kitéve.

Ha megvizsgáljuk az MLSZ Igazolási és Átigazolási Szabályzatát, észrevehetjük, hogy a hivatásos futballistákat a sportszervezet a *lanistákhoz* hasonlóan, szinte rabszolga módra kezelheti. A Szabályzatból ugyanis kiderül, hogy a játékost a játékjog tulajdona ugyan megilleti, de miután a sportoló játékjogának rendelkezési jogát a sportszervezetre ruházta (az IÁSZ-ban még a játékjog rendelkezési jogának átruházása szerepel), sporttevékenysége felett ténylegesen kizárólag a sportszervezet rendelkezik. Ha nem így lenne, a sportoló saját elhatározása alapján akkor és annál a sportszervezetnél játszhatna, ahol és amikor csak akar. Ezzel szemben a Szabályzat szerint „*egy teljes bajnoki év időszaka alatt az amatőr, a szerződéses amatőr és a hivatásos labdarúgó csak egy alkalommal – a nyári vagy a téli átigazolási időszakban – igazolható át,*”²⁶ és szerződése hatálya alatt csak a sportszervezet hozzájárulásával.²⁷ Ha pedig a sportoló abba akarja hagyni a labdarúgást, a Szabályzatból kitűnően „*továbbra is annak a sportszervezetnek az igazolt labdarúgója marad a szerződés időtartamára, illetve legfeljebb 30 hónapig, amelynél utoljára alkalmazásban állt.*”²⁸ Ennek a szabálynak az az értelme, hogy ha a játékos később mégis sporttevékenységet szeretne folytatni, ezt ne tehesse meg anélkül egy másik sportszervezetnél, hogy az eredeti sportszer-

²³ Sárközy Tamás: A sporttörvény magyarázata (A sportról szóló 2000. évi CXLV. tv. kritikai elemzése). Budapest, 2002, 127–128. o.

²⁴ 2000:CXLV. tv. 9. § (7); Stv. 9. § (5).

²⁵ Stv. 9. § (4).

²⁶ MLSZ IÁSZ 10. § (4).

²⁷ MLSZ IÁSZ 10. § (6).

²⁸ MLSZ IÁSZ 10. § (14).

vezet a *lanistáknak* járó váltságdíjhoz hasonló összeget meg nem kapja, amint ez a Szabályzat következő bekezdéséből ki is derül.²⁹

Amikor a sportszervezet a sportoló játékjogának használati jogát időlegesen engedi át, ténylegesen bérletről beszélünk, így a bérbevevő sportszervezet köteles átigazolási díjat, azaz bért fizetni.³⁰ Bessenyei Lajos szerint „a bérlet tárgya bármilyen dolog vagy jog lehet, amely alkalmas arra, hogy azon tartós használatot lehessen gyakorolni. Meg kell jegyezni, hogy a használat átengedése és a rendelkezési jog megtartása mellett beszélhetünk csak bérletről, mert ha a rendelkezési jogot is átruházzák, akkor kölcsönről van szó.”³¹ Ezek alapján a „bérbevevő” sportszervezet meghatározott időn keresztül alkalmazza az átigazololt sportolót, aminek leteltével a játékos visszakérül eredeti sportszervezetéhez.

A gladiátorok esetében is szokásos volt a harcosokat bérbe adni. A szerződést azonban nem két sportszervezet kötötte egymással, hanem a *lanista* a játékrendezővel. Ha önként jelentkező *auctoratusokról* volt szó, ez a bérbeadás ugyanúgy zajlott le, mint ahogyan a mai sportolók esetében az átigazolás történik. Az *auctoratus* előbb a *lanistával* kötött egy szerződést, melyben lekötelezte magát a vívómesternek. Ennek a szerződésnek felel meg a mai munkaszerződés a sportszervezet és a sportoló között. A *lanista* a gladiátor feletti használati jogot átengedte a játékrendezőnek a gladiátorviadalok idejére, megfelelő ellenérték fejében. Ezt az ügyletet a rómaiak egyértelműen bérleti szerződésként (*locatio conductio*) jelölték meg,³² ma azonban a sportolót megillető játékjog használati jogának ideiglenes átengedéséről, azaz a sportoló átigazolásáról beszélünk, ha a játékost ideiglenesen más sportszervezetnél alkalmazzák.

Ha Rómában egy játékrendezőnek hosszabb időre volt szüksége a gladiátorokra, meg is vehette őket a *lanistától*. A mai sportolók adásvételét, melyet a sportszervezetek egymással bonyolítanak le, átigazolásnak hívják. Mivel a sportoló játékjogának csak használati jogát engedi át meghatározott időre (a sportszervezettel fennálló munkaviszonyának tartamára) külön ellenérték (igazolási díj) fejében a sportszervezetre,³³ ezért a sportszervezetet nem illetné meg a használati jog más sportszervezetre történő végleges átengedése. A sportszervezet ugyanis mint a használati jog jogosultja, az elidegenítéshez szükséges rendelkezési joggal nem élhetne. Mivel az Stv. az átigazoláshoz kötelezővé teszi a hivatásos sportoló előzetes, írásbeli hozzájárulását,³⁴ ez olyan felhatalmazást jelent, amellyel a sportszervezet lényegében már rendelkezési jogot gyakorolhat a játék-

²⁹ MLSZ IÁSZ 10. § (15).

³⁰ Vö. Ptk. 423. §.

³¹ Bessenyei Lajos: A bérlet. In: A Ptk. magyarázata (szerk. Gellért György), Budapest, 1995, II. 1284. o.

³² Vö. Gai. 3, 146.

³³ Stv. 9. § (3).

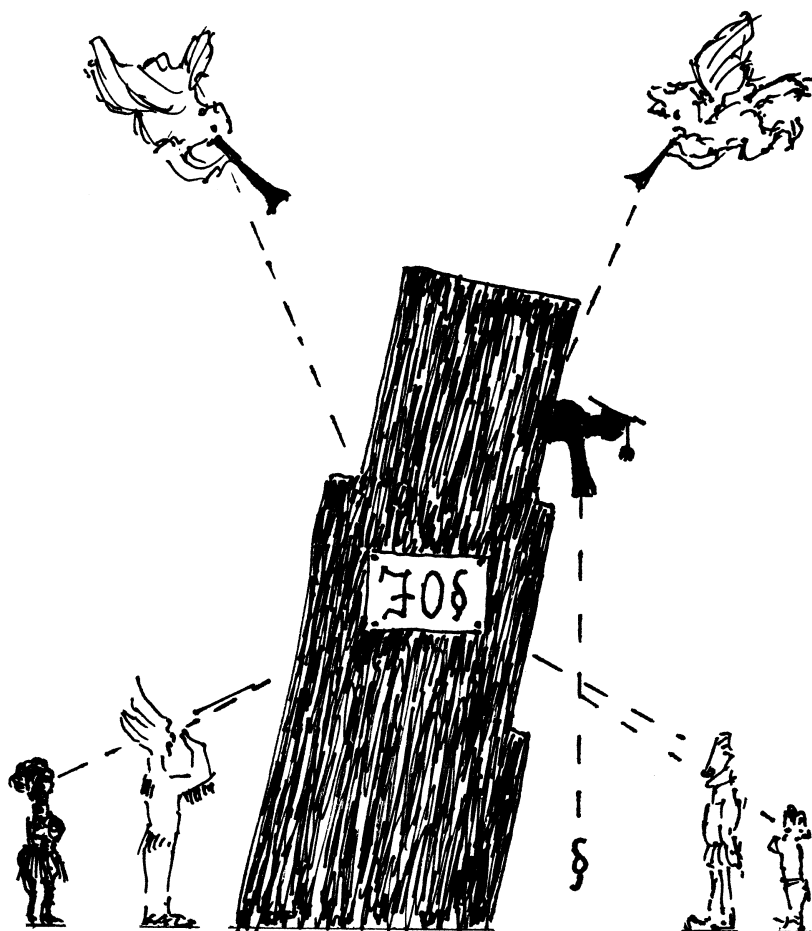
³⁴ Stv. 10. § (1).

jog felett, ezért véglegesen is átruházhatja az általa korábban megszerzett játékjog használati jogát.³⁵

Ebből az összehasonlításból kiderül, hogy a rómaiak jogi konstrukciói a sport területén is újjáéledtek. A római jog továbbéléséről természetesen nem beszélhetünk, de észrevehetjük, hogy a szabályozandó viszonyok hasonlósága miatt, a rómaiak gyakran logikusabb és egyértelműbb jogi megoldásait – mai humánusabb világunknak megfelelő köntösbe bújtatva – lényegében változatlanul alkalmazzák.

³⁵ Véleményem szerint egyszerűbb lenne a játékjog sportszervezet általi „felhasználásáról” beszélni, mint ahogy a szerzői jogok esetében is a felek felhasználási szerződéseket kötnek egymással, ami a „felhasználót” több jogosítvánnyal hatalmazza fel, mint a „használati jog” jogosultját. A „felhasználás joga” szerepel a játékjog definíciójánál (77. § f. ld. 21. jegyzet), azonban ez nem lehet a játékjog fogalmának része, hanem a sportszervezet használhatja „fel” leigazolt sportolója játékjogát.

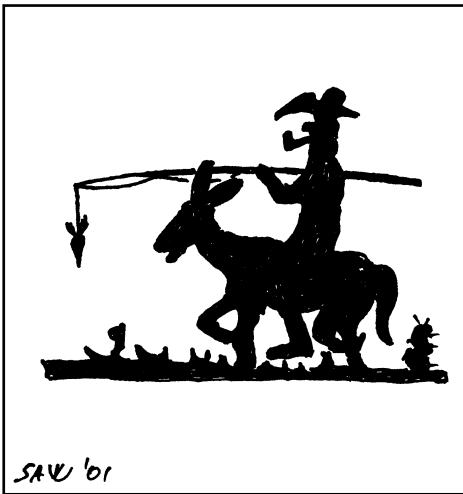
19. ANS

H. Szilágyi István grafikája

■ Mészáros Ádám

Akaratszabadság a büntetőjogban és annak a bűnrészességgel kapcsolatos összefüggései

H. Szilágyi István grafikája

Az akaratszabadság kérdésének büntetőjogi vonatkozása nem tartozik a sűrűn tárgyalt témakörök közé. Viszonylag kevés szerző említi e kérdés jelentőségét.¹ Ennek természetesen oka lehet az, hogy a (büntető)jogász alapvetően nem filozófus. Azonban bizonyos esetek megoldására néha nem mellőzhetők a filozófiai ismeretek, alapvetések.²

A cikk által felvetett hipotézis lényege, hogy az akaratszabadság kérdésében való állásfoglalás komoly következményekkel járhat egyrészt a büntetőjogi felelősség megalapozása tekintetében, másrészt a bűnrészesség, azon belül is a felbujtás értelmezésével kapcsolatban. Ennek megfelelően, előbb azt a kérdéskört tekintem át, hogy vajon az emberi magatartás meghatározott-e, ezt követően pedig azt, hogy az emberi magatartás meghatározható-e, illetve ezeknek a kérdéseknek a büntetőjog területén milyen konzekvenciái lehetnek.

1. A büntetőjogi felelősség és az akaratszabadság

A büntetőjogi felelősségrevonás alapja – természetesen a bűncselekmény fogalmi elemeinek konjunktív megvalósulásának követelménye és az eljárásjogi értelemben vett bűnösség megállapítása előtt – az akaratszabadság kérdésében való állásfoglalás. Erre nézve két szélsőséges álláspont

¹ Így például Nagy Ferenc a speciális büntetőjogi alapelvekkel összefüggésben a bűnösségen alapuló felelősség kapcsán, in: *uő*: A magyar büntetőjog általános része. Korona. Bp., 2001. 65–66. p.; illetve Földvári József a büntetőjogi felelősség és formái kapcsán, in: *uő*: Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris. Bp., 2002. 21–25. p.

² Lásd például a Gustav Radbruch-ról elnevezett formula is lényegében filozófiai alapon nyugszik.

alakult ki: a determinizmus és az indeterminizmus. A determinizmus alapfogalata az, hogy a kauzalitás törvényszerűségei az emberi akarat alakulására is érvényesek. Azaz, a büntetőjog területére vetítve ezt, a bűncselekmény elkövetését szükségszerűen determinálják a különböző oksági tényezők. Az ezzel szemben álló indeterminista koncepció lényege, hogy az emberek szabadon megválaszthatják cselekedetüket, és ezáltal felelősek is amiatt. Természetesen kialakultak „közbülső” felfogást valló nézetek is, illetve a két szembenálló állásponton belül is mérsékeltnek tekinthető koncepciók. Minden egyes irányzat áttekintését azonban nem tűzöm célul, és nem is vállalkozom minden egyes, a témával foglalkozó filozófus eredményeinek a bemutatására, hanem a két ellentétes álláspont lényegét néhány, általam kiemelkedőnek, meghatározónak tekintett filozófus nézetének figyelembevételével igyekszem bemutatni. Ezt követően vázolok egy hipotézist arra nézve, hogy mely elvre lenne célszerű a büntetőjogi felelősség alapjait építeni a további gondolkodás során.

1.1. Az akaratszabadság kérdésének filozófiai alapjai

Az akaratszabadság kérdésköre a klasszikus görög filozófiában merült fel először, de igazi jelentőséget a középkori keresztény filozófiában nyert.

Az akaratszabadság kérdésének vizsgálatánál Platónat tekintem kiindulási pontként. Platón az akaratszabadságot lényegében adottnak, létezőnek tekintette. Műveiben több helyen találni utalást a választás lehetőségére, képességére.³ Mivel kifejezetten nem írt az akaratszabadság kérdéséről, ezért az erről vallott nézetét ezen utalásokban lehet tetten érni, illetve a szabadságról alkotott elképzeléséből és a lélektanából, ezen belül pedig kifejezetten a lélek halál utáni életéről szóló hitvallásából lehet kikövetkeztetni.

Az ókori filozófus szerint a szabadságot egyedül a külső kényszer gátolhatja.⁴ Ugyanígy minden változás vagy magától következik be, vagy mástól kényszerítve.⁵

Platón a lélek és a test dualizmusát vallotta⁶, viszont ebben a párban – akár csak az általa alkalmazott többi binaritás esetén – az első tagot illeti az elsőbbség a realitás és jóság tekintetében.⁷ A lelket halhatatlannak tekintette, mivel a mozgók közül a lélek önmagát mozgatja, a lélek önmagát határozza meg, azaz választhat a fennálló lehetőségek közül.⁸ A léleknek továbbá három részét különböztette meg⁹: gondolkodás, indulat és vágyakozás. Lélektanának további alapvetése, hogy az ösztönöknek az értelem ellent tud állni, az indulat pedig ez

³ Lásd például: Menexenosz 248/A; Állam IV. K. 439/C; Phaidrosz 241/A – C

⁴ Kisebbik Hippiász: 366/C

⁵ Állam II. K. 380/D – E

⁶ Philébosz 35/B; Gorgiasz 523/A

⁷ Russell, Bertrand: A nyugati filozófia története. Göncöl. 1994. 130. p.

⁸ Földesi Tamás. Az akaratszabadság problémája. Gondolat. Bp., 1960. 21. p.

⁹ Állam IV. K. 436/A – B, illetve Phaidrosz 246/A – B

utóbbi segítségére van. A lélek részei közül a vágyakozás megzabolázására tehát a gondolkodás¹⁰ és az indulat irányul.¹¹ A vágyakozás és a gondolkodás értelmezése nem okoz különösebb problémát, azonban az indulat értelmezése nem egyértelmű. Ez azonosítható lehet egyrészt a lelkiismerettel¹², illetve a temperamentummal.¹³

A lélek részeit igazán képszerűen a Phaidroszban, az ún. kocsis hasonlattal mutatja be Platón. Ebben a lelket kettős szárnyas fogathoz és annak kocsisához hasonlítja. A fogatban az egyik ló szép és derekas, becsvágya mértékletességgel és szeméremérzettel párosul, parancssal és okos szóval lehet kormányozni. A másik ló azonban pont az ellenkező tulajdonságokkal rendelkezik: kedveli a féltelenséget, süket, alig engedelmeskedik a legnagyobb ösztökélésnek is. A fogat kormányosát tekinti Platón az értelemnek. Nézete szerint a kormányos és a fehér ló tartja vissza a fekete lovat. E helyütt érdemes lehet összevetni Platón lélektanát Freudnak az emberi lélekről alkotott elméletével. Freud szerint a lélek ugyancsak három részből áll, ezek az ösztön-én (ósvalami), az én és a felettes-én.¹⁴ Hasonlóan Platónhoz, Freud az én szerepét szintén egy lovasfogathoz hasonlítja, ahol az én azonosítható az ésszel vagy meggondoltsággal.¹⁵ A Platónnál értelmezési problémára okot adó indulatnak lényegében a felettes-én felel meg, amit Freud a lelkiismerettel hoz kapcsolatba.¹⁶

Platón ezen túlmenően egy egyszerűbb felosztást is alkalmazott.¹⁷ Eszerint a léleknek van egy jobbik része, amely kisebb, illetve egy rosszabb része, amely nagyobb. A tökéletes emberben a jobb rész uralkodik a rosszabbon. Ezeket az önmérséklet hangolja össze, ami közvetlenül áthatja az egészet. A józan megfontoltság eredménye, ha a meggyőződés az értelem segítségével vezeti az embert a jóra, és ez uralkodik. A józan önmérséklet szerepe a gyönyörök és vágyak megzabolázása.¹⁸ Az önmérséklet jellemzője, ha a lélek részei összhangban vannak, azaz a vezető és a vezetett egyetért abban, hogy az értelemnek kell uralkodnia. Érdekes ezzel kapcsolatban, hogy a modern pszichológiában is van olyan nézet, amely szerint az önfegyelem a lelki fejlődés módja.¹⁹

Mindebből azt kell megjegyezni, hogy a vágyakozás legyőzésének a lehetősége az értelem által bizonyítja az akarat szabadságát, mivel a választás ellentétes az ösztönző vágyakozással.

A halál utáni állapot kérdésében Platón a lélekvándorlás elméletét juttatta kifejezésre műveiben.²⁰ Ennek rövid bemutatása azért fontos, mert ez meghatároz-

¹⁰ Az ész, mint a szabad akarat alapja részletes kifejtését majd Kant teszi meg.

¹¹ Állam IV. K. 442/A

¹² Állam IV. K. 440/B – C

¹³ Állam IV. K. 441/B

¹⁴ Freud, Sigmund: Az ósvalami és az én. Hatágú Síp Alapítvány. 1991.

¹⁵ Freud: i. m. 29. p.

¹⁶ Freud: i. m. 46. p.

¹⁷ Állam IV. K. 431/A. skk.; illetve Phaidrosz 237/D – 238/A – B

¹⁸ Állam IV. K. 430/D skk.

¹⁹ Peck, M. Scott: A járatlan út. Park. Bp., 2001. 64. p.

²⁰ A halál utáni élet részletes leírását lásd: Állam: 614/A. skk.; Phaidrosz: 248/C. skk., illetve Gorgiasz 523/A. skk.

za a determinizmus – indeterminizmus kérdésében való állásfoglalását is. A Platón által vallott lélekvándorlás egyik vezérgondolata az emberi sorssal összefüggésben, hogy az emberek a sorsukat nem kapják, hanem maguk választják ki azt az életformát (aki választ, az felelős!), amely ezután a végzetük lesz. Ebből az következne, hogy a választott sors determinál. Azonban e rendszerben érvényesül az is, hogy az erénynek nincs gazdája, az bárkié lehet, aszerint, hogy azt mennyire tiszteli vagy nem tiszteli.²¹ Azaz az erény által a választott életformában van lehetőség a jobbá válásra. A választott sors tehát materiálisan determinál csupán, de lelkileg nem, mivel bölcsességgel, önmérséklettel van lehetőség a boldogságra, a jobb életre.

E gondolatmenetet lezárva, Platón a legszebb földi küzdelemnek azt a harcot tekintette, amelyet az embernek vívnia kell, hogy a legerényesebben éljen.²²

Végzetül Platón két gondolatmenetének bemutatását tartom indokoltnak. A szándékos és az akaratlan vétkezés kérdésében a Kisebbik Hippiászban²³ megdöbbentő eredményt olvashatunk. Ennek lényege, hogy akik szándékosan vétkeznek, azok jobbak, mint akik akaratuk ellenére. A hosszadalmas bizonyítás lényege, hogy az a jobb, aki több képességgel rendelkezik. Mint ahogy a jó futó képes arra, hogy ha akar, gyorsan fut (jó tulajdonság), ha akar, rosszul (rossz tulajdonság), ezzel szemben a rossz futó csak rosszul tud futni, mégpedig akaratára ellenére, ennek analógiájára csak a jó képes szándékosan vétkezni, a rossz csak akaratlanul. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az emberek egy része determinált a rosszra, mivel nem tud jót tenni, más részük azonban nem determinált, mert ha akar, jót tesz, ha akar, rosszat. Azonban Platón is beismeri, hogy ez az eredmény csak egyfajta beszélgetés logikájának a következménye, és maga is ingadozik ezen eredmény helyességével kapcsolatban. Más kérdés, hogy a Gorgiaszban is említést tesz olyan bűnösökről, akik jóvátehetetlen bűnt követtek el, és őket nem lehet megjavítani, hanem velük csak másokat lehet elijeszteni a bűntől.²⁴ Ez utóbbi művében azonban, mindezekkel ellentétben, végső soron azt bizonyítja be, hogy jogtalanságot elkövetni rosszabb, mint elszenvadni.²⁵ Ezzel pedig azt állítja, hogy aki jogtalanságot követ el, az szükségképpen rossz.

Az okságról Platón egy kozmológiai fejtegetésében azt tanítja, hogy mindent az értelem és belátás kormányoz, azaz a mindenségben a dolgok rendjét az értelem irányítja, ez a dolgok oka.²⁶ Az ok tehát az irányító értelemmel azonos, az-

²¹ Erénynek Platón a bátorságot, a mértékletességet, az igazságosságot és más efféléket (Lakhész 198/A) tekintett.

²² Gorgiasz 526/E

²³ Kisebbik Hippiász 371/A. skk.

²⁴ Gorgiasz 525/B

²⁵ Gorgiasz 469/B. skk.

²⁶ Philébosz 28/D

az az ész irányítja a keletkezést és a működést. Kijelenti továbbá, hogy a lélek is a mindenségéből költözött az emberi testbe, illetve, hogy bölcsesség és értelem nincs lélek nélkül. Azaz a lélekben is az értelem irányít, ez az ok. Az értelem azonban nem lehet determinált. Horváth Judit ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az isteni értelem a mindenségért felelős, a mindenség létrehozója, irányítója, az emberi értelem pedig az emberi életért felelős, és az emberi értelem hozza létre a tudásból és gyönyörből kikevert legjobb emberi életet.²⁷

A keresztény filozófia egyik meghatározó alakja, Szent Ágoston, tisztán filozófiával kevésbé foglalkozott, és akkor is híven követte a Szentírás tanait. Elképzelésében sajátosan keveredett a predestináció (eleve elrendeltség) és a szabad akarat gondolata. Ennek oka a keresztény filozófia fejlődése, illetve a fokozatosan felmerülő és megoldandó problémák. A keresztény vallás alapja, hogy Isten mindenható, nélküle nem történhet semmi, illetve, hogy Isten a legfőbb jó. Az emberek azonban mégis sokszor vétkeznek. De ha Isten akarata nélkül nem történhet semmi, akkor végső soron Isten felelős az emberek bűneiért. Ez azonban ellentétben áll azzal, hogy Isten a legfőbb jó. Ennek a feloldhatatlannak tűnő problémának a megoldására, azaz Isten felelősségének elhárítására alakult ki a szabad akarat konstrukciója.²⁸ Azonban a szabad akarat elképzelése továbbra is merőben ellentétben áll az isteni predestinációval. Ugyanis, ha Isten előre lát mindent, és akarata nélkül semmi sem történhet, akkor az ember szabad akaratát sem történhet Isten szabad akaratát nélkül.

Szent Ágoston kezdetben – a korabeli keresztény felfogással összhangban – az isteni predestinációt vallotta. Ennek megfelelően mereven igyekezett elutasítani a szabad akarat lehetőségét. Ezzel azonban szembesült a fentebb vázolt problémával, nevezetesen Isten felelősségének problémájával. Ágoston kezdetben kísérletet tett ezen ellentmondás feloldására, és azt tanította, hogy az első emberpár még rendelkezett szabad akarral, azonban a bűnbeesés után ez megszűnt.²⁹ Ez az eredendő bűn azóta is átöröklődik, és csak Isten kegyelme képes arra, hogy az embereket erényessé tegye, tehát a saját akaratuk nem. Szerinte az Isten az embereket két részre osztotta, a kiválasztottakra és a kárhozottakra. Ez a felosztás azonban nem az emberek érdemein alapul, hanem az Isten kénye-kedve szerint. A lényeg tehát, hogy Isten eleve elrendelte, hogy az ember kárhozatra jut vagy üdvözülni, de ez utóbbiak sem a maguk erejéből üdvözülnének, hanem Isten kegyelme folytán. Viszont ha Isten mindent elrendelt, akkor nyitva maradhat a kérdés, hogy az első emberpár hogyan rendelkezett szabad akarral.³⁰

Látható tehát, hogy Ágoston kezdetben teljesen a predestináció mellett, és az akaratszabadság ellen tört lándzsát. Később azonban mégis találni nemcsak utalásokat, hanem hosszabb fejtegetéseket is, amelyek a szabad akarat mellett érvelnek, és ezzel magyarázza a bűn eredetét. Így Vallomás című művében, amelyben a filozofikus gondolatok leginkább a teremtés és az idő körül találhatók

²⁷ Horváth Judit utószava: in Platón: Philéosz. Atlantisz. Bp., 2001. 122. p.

²⁸ Földesi Tamás: i. m. 37. p.

²⁹ Russell, Bertrand: i. m. 313. p.

³⁰ Földesi Tamás: i. m. 40. p.

meg. E könyvében Ágoston lényegében a szabad akaratot tekinti a bűn okának.³¹ Ennek a gondolatnak az alapja, hogy mindent Isten teremtett, Isten azonban jó. Mivel Isten jó, úgy a rossznak oka nem lehet. Ha Isten lenne a rossz oka, akkor Isten sem lenne jó. Az egyedüli megoldás tehát, hogy a bűnért az ember felelős. Érdekes azonban, hogy több helyen találni utalást arra, hogy a jó dolgokat Isten irányítja.³² Ez az irányítás azonban – ha nem is kérdőjelezi meg, de mindenesetre féloldalassá teszi a szabad akarat teóriáját. Eszerint ugyanis a szabad akarat csak a bűn irányában érvényesül, a jó irányában ott van Isten igazító akarata is.

A témával kapcsolatban meghatározónak tekinthető filozófusok közül Immanuel Kant érdemel még figyelmet, tekintettel arra, hogy nála az akaratszabadság gyakorlati jelentőséget is kap.

Kant az akaratszabadság tekintetében alapvetően az empirikus és az a priori megismerés elkülönítésében ez utóbbi mellett foglalt állást.³³ Ennek lényege, hogy nem lehet az akaratszabadságot az empirizmus rendszerében tárgyalni, mivel azt érzéki tapasztalás útján nem lehet megismerni, így az erről szerzett ismeret csak a priori, azaz az ész által megismerhető lehet.

Korai kritikai írásaiban nagymértékben tükröződnek a platóni gondolatok. A már Platón által megtett felismerést, a test és lélek különválasztását azonban Kant tovább finomítja a szabadságról alkotott elképzelésében³⁴, s a moralitás szférájának elkülönítésével meghaladja azt. Szintén platóni hagyomány annak elismerése, hogy a lélek önmozgó, azaz halhatatlan.³⁵

Kant korábbi írásaiban is utal arra, amit később részletesen ki is fejt, nevezetesen, hogy az akaratszabadság lényegében az önmeghatározásban, öntevékenységekben érhető tetten³⁶, illetve azt nem határozhatják meg a külső ösztönzések. Azonban nem minden tekintetben érvényesül a szabadság, mivel abban is meghatározottak vagyunk. Ennek korábban az egyik korlátjaként azt állította, hogy a szabadság csak a jó tekintetében és aktivitásként érvényesül³⁷, később pedig a szabadságot pusztán a morális törvények tekintetében ismerte el.³⁸ E két korlát csupán részben fedi egymást, mivel a későbbi álláspontja értelmében a szabadság abban is áll, hogy az ember a rossz cselekedetét elkerülhette volna, korábban viszont kifejezetten azt állította, hogy a morálisan rossz cselekedetek nem szabadságunk révén történnek³⁹, illetve, hogy a szabadság nem abban áll, hogy az em-

³¹ Szent Ágoston vallomásai. Szent István Társulat. Bp., 2002. VII. könyv.

³² Lásd például V. K. VII. fej. 2.; V. K. XIII. fej., VI. K. XI. fej. 4. ;XI. K. I. fej.

³³ Kant: i. m. 1991/a. 100. p.

³⁴ A testet az állati énnel azonosítja, amely lényegében azonos a Platón által is jelzett ösztönnel, a lelket azonban az ésszel, ami az irányítást végzi, és ez az, ami szabad. Lásd: Kant, Immanuel: Prekritikai írások. Osiris. Bp., 2003. 896. p., illetve 892. p.

³⁵ Kant: i. m. 2003. 887. p., illetve 906. p.; illetve A gyakorlati ész kritikája. Gondolat. Bp., 1991. 244. p.

³⁶ Kant: i. m. 2003. 888. p.

³⁷ Kant: i. m. 2003. 888. p.

³⁸ Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Gondolat. Bp., 1991. 90. és köv. p.

³⁹ Kant: i. m. 2003. 896. p.

ber választhatta volna valaminek az ellenkezőjét is, hanem abban, hogy szándéka nem volt szenvedő, nem volt kényszerített.⁴⁰ Ezt a tételt később módosítja, s a későbbiekben bevezetésre kerülő kategorikus imperatívusz (olyan parancs, amely egy cselekedetet önmagáért valóan, és nem más célra vonatkoztatva állít objektíve szükségszerűnek) lényege pont az, hogy ez az egyetlen erkölcsi parancs. Amennyiben viszont parancs, úgy „kényszerítő hatású” is. Mindenesetre ez a felfogása merőben ellentétben áll az ágostoni akaratszabadság-felfogással. Míg ugyanis Ágostonnál a szabad akarat a rossz okaként jelentkezik, addig Kant korai írásaiban az éppenséggel a jó vonatkozásában érvényesülhet csak.

Kant az akaratszabadság kérdésében az empirikus – a priori megismerés megkülönböztetése mellett másik distinkciója az érzéki világra és az értelmi világra vonatkozik. Kiemeli azonban, hogy az ember teljes mértékben se nem intellektuális természetű (ekkor ugyanis minden cselekedet aktívan lenne meghatározott), se nem érzéki természetű (ekkor ugyanis minden cselekedet passzívan lenne meghatározott). Az érzékiség azonban szerinte nem tudja szenvedővé tenni az ember intellektusát. Így a szabadságot az intellektusban, pontosabban annak morális részében találja meg. Ezt ugyanis csak az erkölcsi törvény határozza meg, azaz az érzéki feltételeknek nincs alávetve.

Kant (akaratszabadságról alkotott) filozófiájában három dologra helyezi a hangsúlyt, illetve ezek szerves egységet képeznek: a szabadság, az autonómia és az erkölcsi törvény.

A szabadság kérdését, ahogy ezt a fentiekben láthattuk, lényegében a moralitás szintjére helyezi. Itt azt vizsgálja, hogy mi az erkölcsileg jó akarás módja. Az erre adott válaszában a lényege, hogy az embernek arra a kérdésre kell felelnie, hogy akarja-e, hogy maximája⁴¹ általános törvénné⁴² váljon⁴³, és amennyiben nem, akkor azt el kell vetnie. Azonban Kant is felveti, hogy sosem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a kötelességszerű cselekedet csupán morális okon alapult-e. Továbbra is fenntartja, hogy az ész önmagáért, és minden jelentégtől függetlenül parancsolja meg, hogy mi történjen. Az erkölcsi törvény szerinte teljes egészében a priori, illetve ez az egyetlen kategorikus imperatívusz, illetve ezt hajlamainkkal szemben is követni kell.

A következő alappillér az akarat autonómiájának elve.⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy az ember csak a saját törvényhozásának van alávetve, illetve csak e saját törvényhozása szerint cselekszik.

A szabadsággal kapcsolatban – korábbi írásaival egyezően – fenntartja azt, hogy az akarat szabadsága azt jelenti, hogy az meghatározó külső okok nélkül is tud hatni, azaz ez az első ok.⁴⁵ Ezzel szemben áll a természeti szükségszerűség,

⁴⁰ Kant: i. m. 2003. 898. p.

⁴¹ Szubjektív szabály, mely szerint a feltételt az alany csak a saját akaratára tekinti érvényesnek.

⁴² Objektív szabály, amely akkor érvényesül, ha a feltételt objektívnek, azaz minden egyes lény akaratára érvényesnek ismerjük el.

⁴³ Kant: i. m. 1991/a. 138. p.

⁴⁴ Kant: i. m. 1991/a. 204. p., illetve 1991/b. 66. p.

⁴⁵ V.ö. Kant: i. m. 2003. 902. p., illetve 1991/b. 81. p.

amely az ésszel nem bíró lények okságának az a tulajdonsága, hogy idegen okok hatása által tevékenységre határozható meg.⁴⁶ Az akarat szabadsága szerinte lényegében az autonómia, azaz az akarat azon tulajdonsága, hogy önmaga törvénye legyen. Ez pedig a kategorikus imperatívusznak felel meg.

Kant az érzéki és értelmi világ elkülönítésének megfelelően az okságot is két szinten értelmezi. Egyrészt nem tagadja, hogy az érzéki világban feltétlenül érvényesek a természeti szükségszerűségek. Másrészt azonban az erkölcsi törvény tekintetében a morális elv érvényesül, amely olyan oksági törvény, amely az okság meghatározásának alapját az érzéki világ összes feltételétől függetlenül.⁴⁷ Ezzel összefüggésben, az akaratot annak a képességének tekinti, hogy az ész szabálya valamely cselekedet indítóokává váljék. Megjegyzendő, hogy Kant elsősorban nem azt vizsgálja, hogy az akarat mennyire képes a szándék kivitelezésére, hanem csak azt, hogy lehet-e a tiszta ész közvetlenül meghatározó. Azaz alapvetően elkülöníti az akaratot és a szándékot. Az akaratot az erkölcsi törvény határozza meg, ez azonban önmaga nem határozza meg egyben a szándékot, viszont az akarat okként jelentkezik a szándékban. A felróhatóság alapja azonban mindenképpen az erkölcsi törvény fennállása és tudata (ezzel pedig a szabad akarat), mivel ha az ember nincs tisztában az erkölcsi törvénnyel (mint kötelességgel), akkor azt sem tudhatja, hogy mit követ, vagy mit szeg meg. Ebből következően emeli ki Kant, hogy csak az a cselekedet felel meg az erkölcsi törvénynek, amely egyben e törvény kedvéért történik. Csak ez esetben lesz a cselekedetnek moralitása. Ellenben, ha az akaratképzés megfelel ugyan az erkölcsi törvénynek, de az valamely érzés közbeiktatásával történik, a cselekedetnek nem moralitása, csupán legalitása lesz.⁴⁸

A természeti szükségszerűség és a szabadság közti különbséget ezen túlmenően az időhöz való viszonyban is felfedezi. Ennek megfelelően a természeti szükségszerűség az elmúlt időhöz kapcsolódik, azaz ami felett már nincs hatalom. Azonban a szabadság nincs alávetve időbeli feltételeknek, illetve ahhoz a tudathoz tartozik, amellyel az ember szubjektív magánvaló dolognak tartja magát (autonómia).

Mindezekből következően, ha a személy törvényellenesen cselekszik, akkor joggal mondhatja azt, hogy ezt a cselekedetet nem feltétlenül kellett volna megtennie, tekintet nélkül arra, hogy ezt a cselekményt egyébként a múlt kellően meghatározta (azaz e tekintetben szükségszerű volt), mivel ez a cselekmény jellemének egyetlen jelenségéhez tartozik, s ezt a jellemet ő adja saját magának, s ennek, mint minden érzékiségtől független oknak tulajdonítja magát a jelenséget is. Ezzel összefüggésben emeli ki Kant, hogy a lelkiismeret az, amely mindig emlékeztet arra, hogy a jogtalanság elkövetése idején eszünknel voltunk, azaz éltünk szabadságunkkal.

Ezen gondolatsor legtömörebb összegzését maga Kant adja: „noha az ember cselekedetei az időben korábbi meghatározó okok folytán szükségszerűek,

⁴⁶ Kant: i. m. 1991/b. 81. p.

⁴⁷ Kant: i. m. 1991/a. 162. p.

⁴⁸ Kant: i. m. 1991/a. 186. p.

mégis szabadnak nevezzük őket, mert belső, saját erőink által előidézett képzetek, ösztönző körülmények által teremtett kívánságok okozzák őket, tehát tetszésüktől függenek”.⁴⁹

Kant végkövetkeztetése a szabad akaratról egyrészt, hogy a szabadságot nem lehet semmilyen módon bizonyítani, illetve ez a kérdés se nem érthető, se nem belátható, hanem pusztán „az ész szükségszerű előfeltevése egy olyan lényben, amely úgy véli, tud arról, hogy akarata, vagyis a pusztá vágyóképeségtől eltérő képessége van (nevezetesen az, hogy intelligenciaként, tehát az ész törvényei szerint határozza meg magát cselekvésre, függetlenül a természeti ösztönöktől)”.⁵⁰ Másrészt felismeri azt, hogy a szabad akarat az ember önmeghatározásán alapul⁵¹, illetve azt a kettősséget, hogy az egyszersmind az érzéki világ része, és ezáltal bizonyos törvényeknek van alávetve, illetve mint magánvaló lény független, azaz eszét az érzéki benyomásoktól függetlenül használja.⁵² Azaz bármilyen irányban ösztönzik a hajlamai, ezek nem károsíthatják akarásának törvényeit, és nem is felel értük, csak azért felel, ha az akarat ész-törvényeinek rovására hatni engedni őket. Ez jelenti egyébként a test és lélek dualizmusának addigi meghaladását, mivel a lelki működések egy külön területében, a moralitásban helyezi el a szabad akarat konstrukcióját. Ez, mint korábban utaltam rá, szoros kapcsolatban van az előbb hivatkozott autonómiával.

Az akaratszabadság kérdésének filozófiai megalapozását Max Planck erről alkotott véleményének bemutatásával zárom. Max Planck neve akár megdöbbenést is kelthet egy alapvetően büntetőjogi tárgyú dolgozat keretében, főleg, ha filozófiai kérdésekkel összefüggésben említik, mivel Planck a modern fizika – a kvantummechanika – területén ért el kimagasló teljesítményt. Ami viszont érdekes lehet számunkra, az az, ahogy egy fizikus vélekedik az akaratszabadságról.

Planck a fizikában a determinizmust, a kauzális meghatározottság elvét vallotta. Azonban kiemelte azt is, hogy minden eredmény attól függ, hogy milyen rendszeren belül, milyen előfeltevésből kiindulva vizsgáljuk a jelenségeket.

Az emberi akaratszabadság tekintetében arra az álláspontra jutott, hogy az objektív tudományos szempontból nézve determinált, azonban az ember szubjektív álláspontjából nézve szabad. Azaz „az idegen akarat kauzálisan kötött, más ember minden akarat cselekvése, legalábbis elvben, az előfeltételek kellő ismeretében, mint az oksági törvény szükségszerű következménye megérthető és részleteiben előre meghatározható. A megfigyelő intelligenciájától függ, hogy gyakorlatilag ez mennyire valósítható meg. Saját akaratunk ezzel szemben csak múltbéli cselekvéseinkre nézve ismerhető meg kauzálisan, jövőbeli tetteink szempontjából szabad, saját akarat cselekvésünket lehetetlen, a még oly magas képzettségű intelligencia számára is, tisztán az értelemből, környezetünk jelen állapotából és befolyásaiból levezetni.”⁵³

⁴⁹ Kant: i. m. 1991/a. 214. p.

⁵⁰ Kant: i. m. 1991/b. 96. p.

⁵¹ Kant: i. m. 1991/b. 83. p.

⁵² Kant: i. m. 1991/b. 94. p.

⁵³ Planck, Max: Válogatott tanulmányok. Az új fizika világképe. Gondolat. Bp., 1982. 253–254. p.

Tehát Planck szerint az emberi cselekvés objektív szempontból determinált, azonban szubjektív szempontból, önmagunkból kiindulva nem determinálható. Azaz a szabad akarat lényege igazából nem az, hogy szabadok vagyunk-e, hanem az, hogy szabadnak érezzük-e magunkat. Végül kiemeli, hogy a szabad akarat feletti vita lényegében szemléletmódok feletti vita.

1.2. Az akaratszabadság kérdésének szerepe a büntetőjogi felelősségben

A büntetőjogi felelősségrevonás megalapozásához feltétlenül szükséges az akaratszabadság kérdésében állást foglalni. E kérdés megválaszolása jelentősen érinti egyben a büntetés célját is. A jogtörténet során e tekintetben két alapmodellt lehet megkülönböztetni. Az első a klasszikus büntetőjogi iskola időszakára volt jellemző (XVIII. – XI. század). E korszak jellemzője az indeterminizmus filozófiai elfogadása volt, ebből pedig az következett, hogy a büntetés célja elsősorban az arányos és igazságos megtorlás volt. A szükségszerű kapcsolat alapja az, hogy amennyiben az elkövető szabadon dönthetett a bűncselekmény elkövetéséről, akkor ez a szabad döntés lesz az alapja a vele szembeni felróhatóságnak, azaz a büntetés célja az e döntés miatti megtorlás. Az akaratszabadság kanti értelmezése, nevezetesen az erkölcsi törvény, mint morális kategorikus imperatívusz, egyenesen erre az álláspontra vezet, mivel egyrészt az ember nem tekinthető úgy, mint más szándékának az eszköze, illetve az embernek a szerint a maxima szerint kell cselekednie, melyet követve egyúttal azt is akarhatja, hogy maximája általános törvény legyen. A klasszikus büntetőjogi iskola megalapozó és meghatározó személyisége, Cesare Beccaria is az igazságos és arányos megtorlásban látta a büntetés célját, kiemelve azonban ezen túl a speciálpreventív célt is. Kant és Beccaria között a különbség annyiban ragadható meg, hogy Kant az élet kioltásának lehetőségétől sem riadt vissza az arányos büntetés tekintetében⁵⁴, Beccaria azonban mindvégig élesen fellépett a halálbüntetés ellen.⁵⁵ A klasszikus büntetőjogi iskola ellenhatásaként alakult ki az ún. pozitivisták büntetőjogi iskola. Ennek egyik fő jellemzője a determinizmusra való építkezés, aminek következménye a büntetés céljának a megelőzésben való megfogalmazása. A szükségszerű következmény alapja itt az, hogy mivel az elkövető az adott körülmények között szükségszerűen a bűncselekmény elkövetése mellett dönt, ezért a büntetés kilátásba helyezésével, mint visszatartó motívum beültetésével az elkövető motívumai közé, lehet a bűncselekmény (újabb) elkövetésének gátat szabni.

Az akaratszabadság kérdése, ahogy az az eddigiekből kiderült, objektíve nem válaszolható meg. Erre a plancki felismerés enged következtetni az előfeltevések jelentőségéről. Ennek figyelembevételével ugyanis látható, hogy a platóni előfeltevésekből kiindulva, csakúgy, mint Kantnál, abban a rendszerben a végső konklúzió a szabad akarat melletti állásfoglalás. A Szent Ágoston által alkalmazott elő-

⁵⁴ Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikája. Gondolat. Bp., 1991. 441. p.

⁵⁵ Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. Eötvös. Bp., 1998. 43 – 47. p.

feltevés pedig (Isten mindenható) determinál az akaratszabadságot elutasító eredményre, mindamellett Ágoston sem tudta kibogozni azt a gordiuszi csomót, amely az akaratszabadság és Isten létének ellentmondásából ered. Lényegében Freudnál is az az előfeltevés, hogy az ember magatartását a tudatos élmények mellett a tudatalattiba elfojtott élmények mozgatják, a lelki élet szigorú determináltságának elismeréséhez vezetett.

A kauzalitással összefüggésben annyit lehet mindössze megállapítani, hogy a múltban megtörtént események okait, pontosabban azok okságának egyfajta láncolatát (kétségtelen megállapítás nem tehető) utóbb fel lehet térképezni. Ezzel tehát a múltbeli dolgok – legalábbis egyfajta – kauzális folyamata megállapítható. Viszont a jövőbeni történések, akár a múltbeliek figyelembevételével is, véleményem szerint az emberek számára teljes bizonyossággal nem állapíthatók meg. Mindezen bizonytalanság ellenére el kell fogadnunk a szabad akarat melletti vagy az elleni egyik álláspontot. Ez azonban csak szubjektív alapon történhet.

A számomra meggyőzőbb álláspont – tekintettel az ember azon képességére vagy jellemzőjére, hogy önmagát szabadnak határozza meg – a szabad akaratot elismerő nézet. Úgy vélem, ez ad magyarázatot és egyben megnyugtató alapot a felelősségrevonás miéttjére. A probléma lényege az, hogy amennyiben a determinista koncepciót fogadjuk el, akkor az a probléma merül fel, hogy mi alapján büntetjük meg azt az elkövetőt, aki nem cselekedhetett másként, mint ahogy cselekedett. Ezzel az állásponttal azonban, mivel hiányzik a felelősség alapja, a büntetőjogi felelősség alapja is – legalábbis jelentős mértékben – megkérdőjeleződik, illetve maga a büntetőjog, de akár az egész jogrendszer is, talaját vesztheti. Csak az indeterminista koncepció ad megnyugtató választ a büntetőjogi felelősség alapjára, mivel e szerint éppen azért vonjuk felelősségre a bűncselekmény elkövetőjét, mert szabad akaratánál fogva dönthetett a bűncselekmény elkövetése ellen vagy mellett. És mivel a bűncselekmény elkövetése mellett döntött, ezért ezt rójuk fel neki. Természetesen ezzel nem lehet elvitatni azoknak a motívumoknak a szerepét, amelyek a cselekmény elkövetése irányában befolyásolnak. Ezek értékelésére azonban egy kellően árnyalt büntetőjogi rendszer – mint amilyen a magyar is e tekintetben – megfelelő választ ad (lásd például az erős felindulás értékelését az emberölés kapcsán, vagy a kényszer, fenyegetés felelősséget moduláló hatását).

2. Az akaratszabadság kérdésének problematikája a bűnrészesség körében

Külön problémaként jelentkezik az akaratszabadság kérdése a tettesség – részesség témakörében, különösen a felbujtás esetén. Felbujtó alatt azt a személyt értjük, aki mást bűncselekmény elkövetésére szándékosan rábír, pszichikai bűnszolgát alatt pedig azt, aki a tettes bűncselekményét pszichikai úton előmozdítja. Mindkét elkövetői alakzat jellemzője egy másik személy (a leendő tettes) cselekményének a befolyásolása. A felbujtás lényege a rábírás. A rábírást korábban a bűncselekmény determináló okának tekintették, így Csemegi Károly szerint a felbujtás uralkodó eleme a rábírás, amely a bűncselekmény oka, ez pedig annak kö-

vetkezménye. A felbujtás tehát a szellemi létoka a bűncselekménynek. Továbbá Csemegi szerint a felbujtás lényege a determinálás, ami azt is magában foglalja, hogy ez a kizárólagos oka, a szellemi oka a tettesi bűncselekmény elkövetésének. Ez tehát a determináló pszichikai erő (vis psychica).⁵⁶ Csemegi felfogásában a felbujtás egy olyan aktus, amelynek szükségszerű következménye a tettesi bűncselekmény elkövetése. Ezzel összhangban a XIX. század neves büntetőjogásza, Feuerbach azt vallotta, hogy a felbujtó, amikor rábírja a tettest a bűncselekményre, akkor ezzel a bűncselekménynek szükségszerű és elégséges okává válik.⁵⁷ Ugyanígy Tittmann szerint a felbujtó a tettes akaratát a bűncselekményre elhatározóvá teszi.⁵⁸ Sorra találni még hasonló álláspontokat a büntetőjog tudományában.

Azonban, mint azt a korábbiakban a büntetőjogi felelősség megalapozása kapcsán kifejtettem, nem fogadható el a determinista koncepció az emberi magatartásokkal kapcsolatban. Egy büntetőjogilag felelősséggel tartozó személy akaratát nem lehet determinálni, hanem az ok és az okozat között ott kell lenni a tettes „önelhatározásának”, azaz szabad akaratának. Végső soron mindenki maga dönt a saját cselekedetéről. Erre a megállapításra jutott Lagenbeck, midőn azt vallotta, hogy más ember akaratát nem lehet determinálni, azaz elhatározóvá tenni, mivel az ok és az eredmény között ott kell lenni a tettes saját elhatározásának.⁵⁹

Véleményem szerint felelősséggel tartozó emberek esetén nem lehet szó determináltságról, azaz nem lehet szó olyan esetről, hogy egy szóbeli, de akár más jellegű közlésnek szükségképpen meghatározható a következménye. Ez csak szűk körben és olyan esetben képzelhető el, amikor nem beszélünk büntetőjogilag felelősséggel tartozó személyről. Ezért a felbujtásnak a Csemegi-féle értelmezése lényegében pont a felbujtást, mint részesi alakzatot teszi kétségessé, mivel az olyan személyre gyakorolt „rábírás”, aki nem a szabad akaratából követ el bűncselekményt, már inkább tekinthető közvetett tettesi közreműködésnek. (Közvetett tettes alatt azt a személyt értjük, aki a bűncselekmény elkövetésére más személyt, lényegében mint eszközt használ fel. Ennek tipikus esete, ha a felhasznált személy gyermekkorú, vagy ha nem rendelkezik beszámítási képességgel.)

A rábírás mai értelmezés szerint olyan pszichikai hatás kifejtése, amely következtében a tettes elhatározza magát a bűncselekmény elkövetésére.⁶⁰ Ez a részesi alakzat csak akkor valósul meg, ha a rábírás hozta létre a tettesben a döntő motívumot, illetve ha ez eredményes volt, azaz a tettes a bűncselekményt elkövette (vagy legalább megkísérelte elkövetni). Ebből következően azt kell felbujtónak tekinteni, aki meghatározta a tettes cselekményét (mivel csak a rábírás eredményessége, azaz a tettesi cselekmény elkövetése esetén lehet szó felbujtásról, tehát a rábírás sikeressége teszi meghatározóvá a felbujtást). Azaz a fel-

⁵⁶ Lów Tóbiás (szerk.): A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:V.t.cz.) és teljes anyaggyűjteménye. Pesti Könyvnyomda. Bp., 1880. 457. p.

⁵⁷ Idézi Wlassics Gyula, in: uő: A bűnkísérelt és a bevégzett bűncselekmény. A tettesség és részesség tana. MTA. Bp., 1885. 185. p.

⁵⁸ Idézi: Carrara Ferenc: A büntető jogtudomány programja. MTA. Bp., 1878. 286. p.

⁵⁹ Wlassics Gyula: i. m. 190. p.

⁶⁰ Földvári József: i. m. 202. p.

bujtás értelmezése még ma is szorosan kötődik a tettes személyének meghatározásához, determinálásához. Az előbbi fejtegetés értelmében azonban a büntetőjogi felelősségnek az indeterminizmusra helyezése kizárja a rábírásnak azt az értelmezését, hogy az teljesen determinálja a tettes akaratát. Ezen a ponton merül fel a kérdés, hogy a felbujtásnak ezek tükrében hol lehet szerepe a büntetőjogban. A felbujtás megállapításának tulajdonképpen kettős korlátot kell szabni. Egyik oldalról nem lehet szó teljes akarat-meghatározásról (ez a felbujtás felső korlátja). Az ún. alsó korlát kérdése azt jelenti, hogy milyen esetben lehet már felbujtást megállapítani, szemben a bűnsegéllyel. Az ezzel kapcsolatos probléma az, hogy ma az elméleti büntetőjogászok többsége nemcsak akkor véli megállapítani a felbujtást, ha a tettes ez előtt nem is gondolt a bűncselekmény elkövetésére, hanem akkor is, ha ugyan már gondolt a bűncselekmény elkövetésére, de még nem határozta el magát arra.⁶¹ Arról a kérdésről azonban, hogy miként minősül a „rábíró” cselekménye, ha a tettes már olyan szilárdan elhatározta magát a bűncselekmény elkövetésére, hogy a „rábírás” már semmilyen hatással nem volt rá, az újabb szakirodalom kifejezetten nem tesz említést, azonban azt az álláspontot lehet levezetni, amit már többek között Heller Erik is képviselt, hogy ti. ilyenkor részesi közreműködést nem lehet megállapítani. Így lényegében csak sikertelen felbujtásról, azaz felhívásról lehet szó, amely előkészületi magatartás, és csak meghatározott bűncselekmények esetén büntetendő.

Ehhez további két elméleti jelleggel bíró probléma kapcsolódik. Az egyik, a korábban ún. fősegédnek⁶² nevezett elkövető esete. Ennek lényege, hogy a már a bűncselekmény elkövetését fontolgató tettet egy olyan személy segíti a cselekmény elkövetésében, akinek a segítsége nélkül a bűncselekményt nem is lehetett volna elkövetni. Ennek legismertebb példája a Majláth György hajdani országbíró elleni 1883. május 28-i merénylet. A Curia ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy ha a közreműködés olyan, hogy e nélkül a büntett elkövetése lehetetlen, akkor az ezen közreműködés felajánlása és az illető személynek e körüli tevékenysége, nem segítése többé a büntettet különben is elkövetőknek, hanem egyenes reábírása.⁶³ A Curia azonban későbbi esetekben azt mondta ki, hogy segéd és nem felbujtó az, akinek a közreműködése nélkül nem lehetett végrehajtani a tettet (BJT. XV. 131.). Ezzel szemben, a Majláth-esetnek megfelelő döntés született nemrég. Ennek tényállása szerint a tettes zsarolási, lényegében jogtalan haszon-szerzési célját felismerő elkövető tette lehetővé a tettes számára a zsarolás elkövetését. A legfőbb bírói fórum az elkövető felelősségét – hasonlóan a Majláth-esethez – felbujtásban állapította meg.⁶⁴

⁶¹ Nagy Ferenc: i. m. 282. p.

⁶² Ezt az elkövetői kategóriát az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslat még ismerte (70. §), és a részeselek differenciált büntetési elvének áttöréseként azonos büntetéssel fenyegette, mint a tettet. A Csemegi-kódex azonban elvetette ennek törvényi szabályozását. E téma bővebb kifejtését lásd: Mészáros Ádám: A részesség. In: Tudományos Diákköri Szemle. (szerk. Badó Attila – Bóka János). Nyitott Könyv. 2003. 304–305. p.

⁶³ Németh Péter (szerk.) Büntető jog tára. Büntetőjogi döntések, rendeletek és értekezések gyűjteménye. VII. kötet. Khór és Wein. Bp., 1884. 313. p.

⁶⁴ BH 1995. 551.

A másik esetkör lényege, hogy minek minősül annak az elkövetőnek a cselekménye, aki a bűncselekményre már szilárdan elhatározott tettes cselekményét akképpen módosítja, hogy magatartásával a tervezett bűncselekménynek egy másik elkövetési módját ajánlja, azonban az ennek megfelelően kivitelezett bűncselekmény nem súlyosabb, mint az eredetileg szándékozott. Az e kérdéssel egyedül foglalkozó elméleti szerző, Nagy Ferenc újabban felbujtást vél – elvi szinten – megállapítani.⁶⁵

Mindkét esetkörben az a probléma, hogy a tettesnek a felbujtói nyilatkozat megtételekor már eleve van szándéka a bűncselekmény elkövetése irányában. Azaz a felbujtás lényegi eleme, a bűncselekményre vonatkozó akaratelhatározás kiváltása, legalábbis bizonytalan. Mindezen gyakorlati esetek megítélése mögött azonban – egy kivétellel – hiányzik a következetes elméleti megalapozás ténye, amely nem segíti elő a bírósági döntések egy nyomvonalba rendeződését. Tehát mindenképpen szükséges lenne egy olyan elméleti feldolgozásra, amely minden esetre megnyugtató megoldást kínál. Ezen elméleti alapoknak azonban meg kell felelni bizonyos követelményeknek. Mielőtt ezekre kitérnék, röviden ismertetem az ezt megalapozó gondolatokat.

Az emberi magatartást – mint ahogy már Platón is megfogalmazta és Freud is megerősítette⁶⁶ – valamely cselekvésre készítő, illetve gátló motívumok határozzák meg. Így a bűncselekmény elkövetését megelőzően is arról van szó, hogy bizonyos motívumok a bűncselekmény elkövetésére ösztönöznek, míg mások az ellen. E motívumok harcának az eredménye határozza majd meg magát a tettet. Ebben azonban meghatározó jelentősége van az ember szabad akaratának. Ez a rendszer nagymértékben támaszkodik Kant megállapításaira is az erkölcsi törvény lényegéről. Konkrét szerepet a dolgozat első részében felvázolt filozófiai fejtegetések a bűnrészesség körében tehát itt nyernek.

Bonyolultabb a helyzet, ha ebbe a képletbe beillesztünk egy külső személyt, aki valamilyen érdeke folytán e személyt befolyásolni akarja. Véleményem szerint e befolyásolás büntetőjogi megítélésénél komoly szerepet kell hogy kapjon annak időbelisége és jellege. A legegyszerűbb és legegértelműbb eset az, ha e befolyásoló magatartás akkor jelentkezik, ha a másik személyben az elérni kívánt magatartás irányában nincsenek ösztönző motívumok, hanem ez a befolyásolás kelti fel ennek a csíráját. Ezután, amennyiben e befolyásolás kellően jó táptalajt nyert, a személyben feltehetően fellépnek további motívumok a magatartás irányába, illetve ezzel egyidejűleg ellentétes motívumok is. Végül, ha a cselekvésre ösztönző motívumok győznek, a befolyásolt személy elköveti a kívánt cselekményt. Ezt a büntetőjogra vetítve megállapíthatjuk, hogy ilyen esetben nincs aggály a felbujtás megállapítására.

Problémát azonban véleményem szerint annak a korábban már említett kérdésnek a megítélése okoz, hogy miként minősül annak a cselekménye, aki

- olyan személyt bujt fel, aki már úgymond teljesen elhatározta magát a bűncselekmény elkövetésére, illetve aki

⁶⁵ Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog általános része. Kézirat. Szeged, 2004. 322. p.

⁶⁶ Freud, Sigmund: Pszichoanalízis. Kossuth. Bp., 1990. 38–39. p.

– olyan személyt bujt fel, aki még nem határozta el magát, de már foglalkozik a bűncselekmény gondolatával.

Ezen kérdés eldöntésére korábban két elvi alapon nyugvó álláspont alakult ki. Az egyik a szubjektivista alapú Urheber sein wollen teória⁶⁷ (bűnszerzővé lenni akarás), amelynek következménye, hogy a már teljesen elhatározott tettesre gyakorolt rábeszélés is felbujtásként értékelhető. Ez a teória azon túl, hogy teljesen szubjektív alapú, nem áll összhangban a felbujtás elkövetési magatartásával, a rábírással sem.

A másik a Feuerbach-féle kauzalitásos teória, melynek lényege, hogy az olyan tettest, aki már teljesen el van határozva a bűncselekmény elkövetésére, nem lehet többé felbujtani, azaz a rábeszélés nem áll kauzális összefüggésben a bűncselekmény elkövetésével.⁶⁸ De ennek a teóriának a következetes érvényesítésével nem lehet szó pszichikai bűnsegélyről sem.

A probléma az, hogy az első teória a felelősségi kört túl tágra húzza meg, illetve a túl szubjektív elvek érvényesítése a büntetőjog területén nem mindig agálymentes. Azonban nem lehet teljesen érvényesíteni a másik teóriát sem, mivel ameddig a tettes nem követi el a bűncselekményt, addig nem biztos, hogy a szándéka végleges, illetve teljes volt. Másrészt, az olyan emberre, aki „már teljesen elhatározta magát a büntett elkövetésre” is hatással lehet (van) a más általi „rábírás”, mint további motívum. Ennek következtében nem lehet az ilyen ember felelősségét sem negligálni, sem olyan keretek közé szorítani, amely gyakorlatilag lehetetlenné teszi az általános érvényű felelősségrevonást. A probléma tehát több ponton jelentkezik. Egyrészt eleve vélelem a „már teljesen elhatározott tettes” kategóriája, mivel a cselekmény kifejtéséig nem lehetünk biztosak a szándék véglegessége felől. Ezen vélelem érvényesítése következtében abban az esetben, ha a már teljesen elhatározott tettes „felbujtóját” nem tekintjük büntetőjogi felelősnek, olyan cselekményt vennénk ki a felelősség köréből, amit véleményem szerint nem kellene.

De e vélelem a másik oldalról komolyabb problémákat is felvet, mégpedig a b) ponttal összefüggésben. A probléma ugyanis, hogy egy ember cselekvésének motívumait a cselekmény után, azaz utólag lehet feltérképezni. A büntetőjognak azonban olyan cselekményekre kell előre szabályt vagy elméletet felállítania, amelyek még nem történtek meg. Ebből az a probléma adódik, hogy nem tudhatjuk azt, hogy a „rábírás”, mint motívum nélkül a tettes elkövette volna-e a bűncselekményt, vagy sem. Viszont az elméleti szerzők elvi élel és általánosan felbujtónak tekintik azt, aki olyan személyt „bír rá” a bűncselekmény elkövetésére, aki habár még nem határozta el magát a bűncselekmény elkövetésére, de már foglalkozott az elkövetés gondolatával. Mint már utaltam rá, az elhatározott vagy el nem határozott tettes kategóriája csupán vélelem, mivel nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a szándéka teljes volt-e vagy sem. Nem lehet tehát megállapítani, hogy a tettes e nélkül a további „rábírás” nélkül is elkövette vol-

⁶⁷ Lőw Tóbiás (szerk.): i. m. 454. p.

⁶⁸ Lőw Tóbiás (szerk.): i. m. 454. p.

na-e a bűncselekményt. Azonban, ha erre a kérdésre tudnánk a választ, akkor elérő eredményre jutnánk a két esetet illetőleg. Ha ugyanis a tettes e további „rábírás” nélkül is elkövette volna a bűncselekményt, akkor a „rábíró” magatartását nem felbujtásban, hanem pszichikai bűnsegélyben kellene megállapítani. Amennyiben azonban a „rábíró” magatartása nélkül nem követte volna el a tettes a bűncselekményt, úgy a rábíró felbujtás miatt kellene felelősségre vonni. A felvetett kérdést viszont utólag nem lehet megválaszolni teljes bizonyossággal. Mivel azonban az elméleti büntetőjogászok az ilyen esetben általában a felbujtást ismerik el, ezért ez, véleményem szerint egy nem kétségtelenül bizonyos ténynek az elkövető hátrányára történő érvényesítése, amely ellenkezik az in dubio mitius elvével. Ezzel az elvvel kapcsolatban a következőket érdemes megjegyezni. A büntető eljárásjogban érvényesül az in dubio pro reo elve, amely azt jelenti, hogy a kétség kívül nem bizonyított tény nem lehet az elkövető hátrányára figyelembe venni. Az anyagi büntetőjogban, legfőképpen a törvény által nyitva hagyott kérdések elméleti igényű megválaszolása során azonban érvényesülnie kell(ene) az in dubio mitius elvének, melynek lényege, hogy törvényi bizonytalanság esetén, elvi jelleggel (bár nem kötelezően) nem lehet olyan (akár értelmezési) szabályt felállítani, amely az elkövetőre nézve hátrányos helyzetet teremt. Jelen esetben az ezen elvvel való ütközést az alapozza meg, hogy habár a mai magyar büntetőjog a bűncselekmény elkövetőinek egyenlő büntetési elvén (parifikáció) nyugszik⁶⁹, a bűnsegédi közreműködés általában enyhébben ítélandó meg, mint a felbujtó.⁷⁰

A lényeg azonban az, hogy mivel nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy mi történt, illetve hogy mi történt volna, ha... (ezt Kant még a legszigorúbb önvizsgálat esetén sem tartotta lehetségesnek⁷¹), így e kérdés elméleti jellegű megoldására szükségképpen egy vélelmet kell felállítanunk. Ennek azonban olyannak kell lennie, amely egyrészt önmagával nem ellentétes, másrészt nem ellentétes azal, hogy az elkövető hátrányára nem írhat bizonytalan körülményt. Ezért véleményem szerint az a megoldás felel meg e kritériumoknak, ha az ilyen személy cselekményét pszichikai bűnsegélyben állapítjuk meg. Ennek magyarázata az a) esettel összefüggésben az, hogy amíg a cselekmény nem történik meg, addig nem lehet a szándékot lezártnak, véglegesnek tekinteni. Ebből következőleg, az akaratformálásba bekapcsolódó ösztönző motívum továbbra is szándékerősítőleg hat. Így megalapozott a pszichikai bűnsegély megállapítása. A b) esettel kapcsolatban pedig szintén arról van szó, hogy nem tudjuk, hogy a rábíró magatartás hiányában a cselekményt elkövették volna-e. Az bizonyos, hogy az elkövetőben már voltak motívumok a bűncselekmény elkövetése irányában, és hogy ezt formálta a rábíró a cselekvés irányába. Mivel azonban örök rejtély marad, hogy e rábírási nélkül mi történt volna, így az részesre nézve hátrányos elvi éllel kijelenteni, hogy a súlyosabbnak tekinthető elkövetői (azaz felbujtó) alakzat miatt tartozik felelősséggel.

⁶⁹ Btk. 21.§ (3) bek.: A részesekre is a tettesekre megállapított büntetési tételt kell alkalmazni.

⁷⁰ Btk. 87. § (3) bek., illetve BK 154. III. 5.

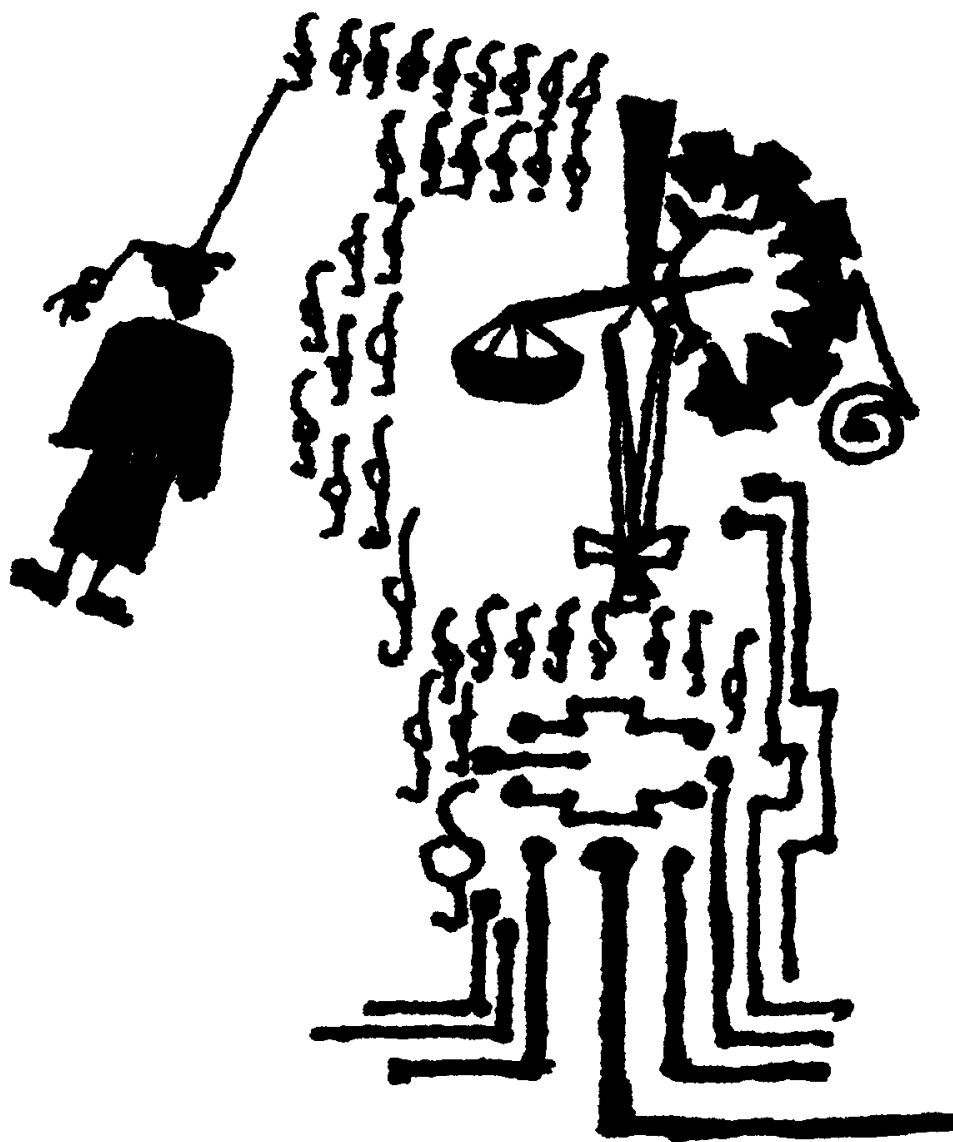
⁷¹ Kant: i. m. 1991/b. 36. p.

3. Összegzés

Az emberi akaratszabadság kérdésének megoldási kísérlete nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a büntetőjogi felelősség megalapozásához szükségképpen az indeterminista koncepció érvényesítése szükséges. Az akaratszabadság és a bűnrészesség viszonyának általam levont konklúziója az, hogy az emberi magatartás befolyásolásának ontológiája és ennek jogtudományi leképeződése között ellentét található. Ez az ellentét olykor hátrányos megközelítést eredményezhet a bűncselekmény elkövetői bizonyos csoportjára nézve.

Véleményem szerint a probléma a felbujtás értelmezése körül van. Mint láttuk, a büntetőjogi felelősség megalapozásához az indeterminista koncepció nyújt alapot. A felbujtást azonban általában olyan magatartásnak tekintik, amely mint döntő ok, lényegében meghatározza a tettes cselekményét. Amennyiben viszont a felbujtás meghatározza a tettesi cselekményt, akkor ennek az a következménye, hogy a felbujtó cselekménye szükségképpen determinálja a tettesi bűncselekményt. Véleményem szerint ilyen szükségképpeni determinálás csak olyan esetben fordulhat elő, ahol a rábírt személy igazából nem rendelkezik akaratképzési vagy akaratnyilvánítási képességgel. Az ilyen személy rábírása bűncselekmény elkövetésére azonban az általános felfogás szerint nem részesi, hanem közvetett tettesi közreműködés. Magyarul a rábírás determináló hatása lényegében közvetett tettesi közreműködést eredményez.

Problémát jelent a „már elhatározott tettes” vélelme, illetve annak a személynek felbujtóként kezelése, aki olyan személyt bír rá a bűncselekmény elkövetésére, aki már foglalkozott a bűncselekmény elkövetésének gondolatával. Az ezek megoldására szolgáló elképzelésemet a fentiekben részletesen kifejtettem, itt csak annyit emelnék ki, hogy véleményem szerint a felbujtást, mint részesi közreműködést csak nagyon szűk keretek között vélem minden aggály nélkül megállapíthatónak. Az olyan esetekben, amikor nem teljesen biztos a felbujtás rábíró hatása, az in dubio mitius elvére hivatkozva az enyhébb, de bizonyosabb elkövetői alakzatot, a pszichikai bűnsegélyt vélem helyesnek megállapítani.

H. Szilágyi István grafikája

■ Molnár Angéla

Kié lesz a májam, ha meghalok?

Amikor a hit és a gyakorlat erősebb a jognál:
a szervátültetés

H. Szilágyi István grafikája

Munkám célja a jogsociológia eszközeit felhasználva, a nemzetközi gyakorlat és egyes hazai vonatkozások bemutatásával felhívni a figyelmet a társadalomban élő hagyomány és gyakorlat jelentőségére, hangsúlyozva, hogy hiába kívánja a jogalkotó normatív aktsaival befolyásolni a jogalanyok cselekedeteit, ha az nincs harmóniában ezekkel, vagy nem tartja be a szükséges fokozatosságot. A szervátültetések magyarországi szabályozása „eu-konform” ugyan, de a valóságban a jog érvényesülését akadályozhatják, illetve módosíthatják olyan, nem kellő mélységig feltárt attitűdök, melyeket ismerni és elismerni szükséges a „jogkövető magatartás” elvárhatósága érdekében.

Az egészségügyi szférában normákat alkotónak Magyarországon valódi jelentőségének megfelelően kell kezelnie azt a kihívást, hogy a dolgozók és a betegek által egyezményesen követett gyakorlat (kvázi szokásjog-jelleggel) ellentétben állhat a jogszabály által előírt eljárással (sokat elemzett példa a hálapénz, amit „bevettsége” ellenére ma is sokan tartanak a korrupció egyik megnyilvánulási formájának).

Míg az egyes beavatkozásokhoz való hozzájárulás tekintetében a bioetikusok, illetve a törvényhozó hatalom nyomásának engedni látszanak mind a betegek, mind az egészségügyi dolgozók, és a teljes körű felvilágosítást követő „tájékozott beleegyezés” bevett gyakorlat; vannak olyan területek, ahol a jog térnyerésének mindmáig ellenáll a szakma és a társadalom, mert mélyebb tradíciók és attitűdök élnek annál, minthogy pusztán tollvonással meg lehetne változtatni. A leginkább determináltak éppen a születéssel és a halállal kapcsolatos kérdések, amik alapvetően módosíthatják az orvos-beteg kapcsolatot.

A szabályozás alternatívái

Átültetésre alkalmas szervet ma agyhalottból, illetve élő személyből szerezhethünk – a gépi és az állati szervek felhasználása egyelőre nem vált gyakorlattá –, etikai és jogi szempontból ezek megítélése különböző, így a felmerülő problémák is eltérnek.

A nemzetközi szervezetek ajánlásaiban megfogalmazott kritériumrendszert figyelembe véve az *agyhalottakból való szervkivétel* szabályozása alapvetően két – a gyakorlati alkalmazásban egymáshoz egyre inkább közelítő – koncepció mentén szerveződik.

Az egyéni önrendelkezés (autonómia) és a tájékozott beleegyezés elveire a legnagyobb súlyt helyező államokban (az angolszász országok mellett Németországban, Hollandiában, Litvániában és Észtországban) az ún. opting-in rendszer (pozitív beleegyezés) érvényesül: A szerveltávolítást a donornak még életében tett – illetve a halála után hozzátartozójának – beleegyezésétől teszik függővé. Ezt a hozzájárulást a donorkártya megléte,¹ illetve a transzplantációs nyilvántartásban szereplés² bizonyítja. A legrégebbi, ma is hatályban lévő jogszabályok így rendelkeznek (bár az Egyesült Királyságban azok felülvizsgálatát tervezik).³

A hazai szabályozás alapját is képező feltételezett beleegyezés elve a társadalmi altruizmus gondolatának elfogadásán alapul: aki életében nem tiltakozik ellene, az embertársai megsegítésére halála után is „hajlandó”, tehát hozzájárul a kivételhez. Amellett, hogy önmagában ez a szabályozási módszer jelentősen megnöveli a rendelkezésre álló szervek számát, a társadalom tájékoztatásának megoldottsága esetén etikailag sem kifogásolható. Sőt, az elosztás igazságosságának esélyét javító voltára hivatkozva erkölcsi kötelességnek is tartható a módszer bevezetése.

Az *élők közötti transzplantáció* kérdése jogi szempontból kevésbé vitatott: az autonómia és a „ne árts” etikai alapelveinek lehető legteljesebb körű tiszteletben tartása mellett a korlátozott mértékű önrendelkezés érvényesül: a regenerálódó szövetek mellett csak a páros szervek (vese) egyikének, illetve a szerv (máj, tüdő, vékonybél) egyes szegmentjeinek adományozása megengedett. Ez is csak akkor, ha részletes kivizsgálás eredményeként eldönthető, hogy az élő donor teljesen egészséges, és életminősége a donáció következtében sem romlik.

Az élők általi szervadományozás elsősorban a fejlődő, s így a kadáver-transzplantációt még nem „rutinszerűen” gyakorló országokban adja a szervek fő forrását. A szóba jöhető élődonorok száma rendszerint korlátozott, ezért gyakran a kelendő szöveti kompatibilitás, illetve a vércsoportegyezés sem biztosítható. Az identikus szervek híján végzett beavatkozások költségesebbek, a szövődmények gyakoribbak és az eredmények sem olyan jók, mint e feltétel teljesülése esetén, ennek ellenére például Japánban mindezt vállalva végeznek számos transzplantációt.⁴

¹ Amerikai Egyesült Államok, Hollandia, Németország

² Nagy-Britannia, Hollandia

³ 1961. Human Tissue Act (GB), 1962. Human Tissue Act (Northern-Ireland)

Organ and Tissue Transplantation – A Plan for the Future www.doh.gov.uk/organdonation

⁴ Dr. Molnár Angéla: Szervátültetések: Készen Európára? *Egészségügyi Gazdasági Szemle* 2003, 41 (5–6): 19–25

Az egészségügyi dolgozók „jogkövetése”

Az egészségügyi törvény (1997. évi CLIV. tv.) hatálybalépésétől (1998. július 1.) 1999. július 1-jéig nagykorú elhunyt esetén a kezelőorvos a szerv, illetve szövet átültetésére rendelkezésre álló időn belül köteles volt meggyőződni arról, hogy a beteg életében tett-e tiltakozó nyilatkozatot. Ilyen nyilatkozat hiányában a kezelőorvos köteles volt az előzetesen meghatalmazott „helyettes döntő”, illetve a hozzátartozók nyilatkozatát beszerezni az elhunytnak a szerv, szövet eltávolítására vonatkozó feltehető szándékáról (kivéve szaruhártya-átültetés céljából történő szerv-, illetve szöveteltávolítás esetén). Csak akkor volt vélelmezhető a tiltakozó nyilatkozat hiánya, amennyiben e személy nyilatkozatának beszerzése az átültetésre rendelkezésre álló időn belül nem volt lehetséges.⁵

Habár a hivatkozott törvényhely csupán egy évig volt hatályban, az orvosok többsége ma is ehhez igazítja cselekedeteit annak ellenére, hogy a ma hatályos rendelkezés előírása szerint nincs ilyen kötelezettsége: A kezelőorvos a szerv, illetve szövet eltávolítására rendelkezésre álló időn belül köteles meggyőződni arról, hogy az elhunytnál maradt-e tiltakozó nyilatkozat, és amennyiben az írásbeli nyilatkozat az eltávolításra rendelkezésre álló időn belül nem kerül elő, illetve ilyet nem juttatnak el a kezelőorvoshoz, annak hiányát kell vélelmezni.⁶

Annak oka, hogy az orvosi gyakorlat a családtagok szerepének elkerülhetlenségét mutatja, nemcsak a jogszabályban, hanem az orvosi etika iránymutatásaiban is keresendő. A lelkiismeret és a család tisztelete is elvárja az orvostól, hogy méltányolja a hozzátartozók gyászát és „jogát” az elhunyt testéhez.

Összességében Magyarországon a család visszautasítása igen ritkán okozza a transzplantáció megghiúsulását, kiváltképp az európai 20–30%-os átlaghoz képest. A hozzátartozók beleegyezésének megkönnyítését a lelki teher és felelősség egy részének levételével a hozzájárulásra lehetőséget nyújtó szabályozási mód hazánkban is biztosíthatná – hiszen egyértelmű az elhunyt akarata (egy spanyol felmérés szerint e kívánság ismeretének hiánya a család visszautasításának második leggyakoribb oka⁷).

Ahol én dönthetek, „mikor halok meg”

Az orvostudomány fejlődésével – mint annyi más területen – a működésképtelen szervek pótlásával is az emberiség egy ősi vágya (már-már „istenkísértés”) vált valóra. A jogalkotásban ennek megfelelően egyre szabadabb lehetőségeket biztosítanak az eljárás minél hatékonyabb alkalmazására, s a szervhiány ellensúlyozása végett sokszor erőszakosan próbálják gyorsítani a társadalom szemléletváltását a kérdésben (kétségkívül „jó cél” érdekében).

⁵ 1997. évi CLIV. tv. 211. § (1–4) bek. *Hatályos: 1998. VIII. 1- 1999. VII. 31. az ezt módosító rendelkezést megállapította: 1999. évi LXXI tv. 17. §*

⁶ 1997. évi CLIV. tv. 211. § (2–3) bek. *Hatályos: 1999. VIII. 1-*

⁷ C. Santiago, P. Gomez: *Asking for Family Consent: Analysis and Refusals Transplantation Proceedings*, 1997, 29, 1629–1630

Azt, hogy mennyire istenkísértés a szervek átültetése, kultúrkörönként más-hogy ítélik meg. Az eltérések leginkább a vallási hagyományokhoz igazodnak. A holttest érinthetlenségét leginkább vallók országa *Japán*, ahol, a fejlett technika ellenére rendkívül kevés agyhalottból távolítanak el szerveket. Mégis, a lehetőségek kibővítésére 1997-ben új jogszabályt fogadtak el, mely az egyik legjobb példája annak, hogyan működhet egy új törvény a szabadság biztosítójaként, az önálló döntésnek teret adva.

Itt ugyanis a kadáver-transzplantáció a kiindulópontjával, az agyhalál-konceptió elfogadásával kapcsolatban merülnek fel problémák. Ezek a lakosság ősi hitéből, a *sintoizmusból* erednek: A holttest – más vallások nézeteivel ellentétben – nem szent, hanem tisztátalan, hatalmas, sőt veszélyes, melynek megsértése súlyos bűn. A család felelős azért, hogy az elhunyt és a hátramaradottak közötti kapcsolat ne sérüljön. A „nyugati” gondolkodásmód nehezen fogadja el azt a szemléletet, mely nem csupán „cserélhető alkatrészekként” tekint az emberi szervekre – ami konzekvensen adódik a test és lélek kettősségét hirdető vallások elsődlegességéből –, hanem a lélek egy-egy darabkáját hordozó anyagként. Hitük szerint a túlvilágra a lélek egy élő személyhez hasonlatos testben (és gondolatokkal, illetve érzésekkel) jut el, és a családot újból és újból meglátogatja, hogyha pedig valamely része hiányzik, boldogtalan lesz a másvilágon. És, mivel a halott lelki és vallási kapcsolatban marad a hátramaradottakkal, boldogtalansága az ő életüket is befolyásolja.⁸

A közvélemény-kutatások szerint a japánok igen megosztottak az agyhalál megítélésének kérdésében, de egyre inkább elfogadottá válik a koncepció: Míg egy 1997-es felmérés szerint⁹ a japánok 48%-a gondolja úgy, hogy a halál csak akkor állapítható meg, ha a szív is megáll, és csupán 40%-uk szerint „halál” az agyhalál is, 1999-ben már 52%-uk a koncepció mellett foglalt állást, és 30%-uk volt csak ellene.¹⁰

Azt, hogy a társadalom viszonylag zökkenőmentesen, saját – ősi – értékrendjét megtartva fogadja el a nyugati medicina vívmányait, csak egy szerencsés pillanatban meghozott szerencsés törvény segíthette elő: 1997 óta a japánok – donorkártyájuk kitöltésével – maguk határozhatják meg, mikortól tekintik őket halottnak: a szervadományozás lehetőségének vállalása mellett ebben felhatalmazhatják az orvosokat arra, hogy a bekövetkezett agyhaláluktól holtnak nyilvánítsák őket. De ragaszkodhatnak is az utolsó szívdobbanásig élőként elismert-

⁸ Emiko Namihira: Noshi Zoki Ishoku Gan Kokuchi (Agyhalál, transzplantáció és egy rákdiagnózis leleplezése) *Tokió: Baobabu Sha. 1988, p. 18–36, p. 61*

⁹ The Brain Death and Politics (Japanese Poll on Brain Death – May, 1997) www.kanzaki.com/jpoll/1997/braindeath-1997.html nyomtatásban: The Asahi Shimbun, 1997. május 27.

¹⁰ Masahiro Morioka: Some Remarks on the Proposals of Japan's Organ Transplantation Law www.lifestudies.org/specialreport02.html p. 3 (eredetileg előadva: Sixth International Tsukuba Bioethics Roundtable 27–29 October, 2000: Bioethics, Health and the Environment)

séghez, illetve, saját rendelkezés híján, a család véleményét kell kikérni a kérdésben.¹¹

Habár a jogszabály életbelépése óta több jogszabály-felülvizsgálati kezdeményezés született, az a demokratizmus, amelyet a jogalkotó követett, figyelemreméltó és követésre érdemes, akár a szervátültetésről, akár az élet más kérdéseiről van szó. A népesség tudatában régtől rögzült hiedelmeket és szokásokat, melyek napjainkban leginkább a hit adta keretek között érvényesülnek, minimum ismerni, de leginkább elismerni érdemes a „hatékonyság” érdekében.

Magyarországi adottságok

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy nem minden felekezeten van önálló álláspontja a kérdéssel kapcsolatban: tarthatják azt egyéni döntésnek is, nem befolyásolva a hívő embert a döntéshozatalban. De a hitközösségek nagyobbik része konkrét iránymutatásokat ad tagjainak a szervátültetésre való vállalkozásra, legyen szó akár donornyilatkozatról, akár – szükség esetén – recipienssé válásról.

Így a magyarországi történelmi egyházak közül a *keresztény egyházak* kifejezetten támogatják a szervadományozás altruizmusát. II. János Pál pápa 1991-ben az első, ezzel a témával foglalkozó nemzetközi konferencián a következőképp nyilatkozott. „A szervátültetések eljövételével, a vérátömlesztésektől elkezdve, az emberek módot találtak arra, hogy egy részüket, vérüknek vagy testüknek, odaadhassák, hogy mások tovább élhessenek. A tudománynak, a szakmai képzésnek köszönhetően és az orvosok és az egészségügyi dolgozók önfeláldozásának... új és csodálatos kihívások merülnek fel. Felebarátainkat új módon is szeretnünk kell;¹² evangéliumi értelemben – szeretni a végsőkig, habár bizonyos áthághatatlan korlátokkal, melyek az emberi természetből, magából fakadnak.”¹³

A Biblia szerint „Az Isten nem holtaknak, hanem élőknek Istene.” (Márk, 12, 27.) A keresztények a halál utáni életről alkotott felfogásukban azon jézusi tanításra támaszkodhatnak, mely szerint: „Mert feltámadáskor [az emberek] sem nem házasodnak, sem férjhez nem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az Isten angyalai a mennyben.” (Máté 22, 30.) Valójában tehát a szervek kivétele általi „megcsonkítás” nem okoz problémát a túlvilági létben, tehát nincs is miért megakadályozni, illetve tiltani azt.

A *cigányság* (nem az ún. magyar cigányoknak a rétegét, hanem a népcsoport kb. egyötödét kitevő oláh cigányokat értve ez esetben a fogalom alatt, mert ők jobban kötődnek hagyományaikhoz) a halál utáni életről alkotott közös elképzeléseik tükrében ellenzik a szervadományozást.

¹¹ 104/1997. törvény az emberi szervátültetésekről, 1997. július 16. In. S. Hiraga, T. Mori és Y. Asaura: Current Arrangement and Activity of Organ Transplantation After New Organ Transplant Law in Japan *Transplanatation Proceeedings, 2000, 32: 86–89*

¹² Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat (Máté 23, 39.)

¹³ II. János Pál a szervátültetésekről rendezett első nemzetközi konferencia résztvevőjéhez, 1991. június 20.

Az egészségügyi dolgozók életükben sokszor szembesülnek a cigány kultúra eme vetületével: a beteget mindig az egész família kíséri kórházba, s – halála esetén – mindannyian hosszan és hangosan gyászolják őt, és együtt tiltakoznak az elrendelt boncolás végrehajtása ellen is.

Néphitük szerint a testnek érintetlennek kell maradnia, mert a lélek csak a halál után bizonyos idővel (három naptól egy évig terjedő időszak, a pontos idő csoportokként változik) veszíti el a fizikai valóság kötöttségeit. A lindra (magyarul álom, valódi jelentését tekintve: lélek) kapcsolata a testtel a halált követően meglazul ugyan, de a végleges elszakadásig – s így a temetésig, a boncolásig, és (elvileg) a szervkivételig is – legalább három napnak kell elteltie.¹⁴

Ez gyakorlatilag lehetetlenné tenné a kadáver-transzplantációt, ami hazánkban a cigányság nagy száma ellenére sem köztudott a szervátültetéssel foglalkozók körében. Ennek egyrészt az oka, hogy közülük igen kevesen hálnak meg úgy – egészségi állapotuk általában nem teszi őket erre alkalmassá, és sokukat otthonukban éri utol a végzet –, hogy belőlük az explantáció lehetséges volna, másrészt pedig a már említett, többségben lévő magyar cigányok nagy része nem törődik ezzel (a szociológia tudománya más szempontból részletesen foglalkozik a hagyománytisztelet csökkenésének kérdésével)¹⁵.

A zsidó vallás törvényei (összefoglaló nevén: a Cháláchá) hasonlóan nagy becsben tartják a halottnak adandó végső tisztességet, s a halottak hamvasztása, boncolása is tilos, csakúgy, mint haszonszerzés céljából az emberi test bármely részének felhasználása. A boncolás tilalmának úgy szereznek érvényt, hogy külön-megállapodásokat kötnek, biztosítva vallásszabadságuk érvényesülését.

A felmerülő kérdések közül a halál beálltának megállapítása körül a mai napig nem csitultak el a viták, habár 1987-ben az izraeli főrabbinátus tanácsa kimondta, hogy az agyhalál lehet mérvadó, ha az minden kétséget kizáróan megbizonyosodott. Ehhez tudományos vizsgálatokat, és az agyhalál-megállapító bizottságban a rabbinátus képviselőjét is feltételül szabta. Ezzel szemben vannak Tóra nagyságok, akik a középkori halachisták álláspontját vallják, mely szerint csupán a szív működésének megszűnésétől kezdve lehet valakit halottnak tekinteni (tehát a szívátültetés érdekében a szervkivétel gyilkosságnak számít...)¹⁶

Az agyhalál-konceptió elismerését a Talmud Ohalot traktátusa első fejezetének 6. misnájára alapozták: akinek levágták a fejét, habár teste még rángatózik, halottnak számít. Tehát a szívverés az agyműködés megszűnte után már nem életjel, hanem egy halott test vonaglása („pirkhusz”), ily mód analóg a Misna által hozott bizonyítékkal, a gyík levágott farkának mozgásával.

A donorrá válást viszont csak előzetes hozzájáruláson alapulva ismerik el, maximálisan tiszteletben tartva az egyéni autonómiát. Ehhez kapcsolódóan

¹⁴ Vajda R. Péter: Más világra nyíló tükör. Női és férfi szerepek az oláh cigány népszokásokban *In: Nőszemély 1998, 1.* www.tfk.elte.hu/hirnok/noszemely/98-1/masvilagra.hu p. 1–4

¹⁵ Loss Sándor: Romani Kris. Oláh cigány közösségi jog. Szöveggyűjtemény. Bíbor Kiadó, Miskolc 2004.

¹⁶ Naftali Krausz: A szervátültetésről *Tartsd meg és őrizd (A Debreceni Zsidó Hitközség kiadványa) 2003, 1 (1)*

azonban a szervkereskedelem kérdése okoz problémát: ha tiszteletreméltó, aki máson segít szervével, hogyan minősíthető, ha magának is haszna származik belőle?

A problémát részletesen Naftali Krausz elemzi, cikkének fő konklúziói a következők (hangsúlyozva, hogy minden kérdés szakavatott kompetens rabbi vagy bét din döntését igényli egyedi mérlegelés alapján):¹⁷

A kérdés, hogy rendelkezhet-e valaki a szervével, illetve ha igen, okozhat-e magának kárt anyagi haszon reményében anélkül, hogy megszegné a vallási előírásokat. A micva ténye (segítség valakinek az élet elviselhetőbbé tételében) Ábrahám Serman rabbi következtetése szerint feloldhatja a kártevés tilalmát, még inkább egyértelmű ez életmentés esetén, amikor pedig a három kardinális fővétek kivételével minden megengedett.¹⁸

A test viszont nem tulajdona az embernek, így csak saját anyagi haszna érdekében nem rendelkezhet vele. Önkéntesség, a máson való segítség szándéka és a donor életének nem-veszélyeztetése szükséges feltételei annak, hogy a rabbik engedélyezzenek ilyen műtétet.

A recipiens szempontjából Jiszráel Méir Lau, volt izraeli országos főrabbi tanulmánya szerint nincsenek tilalmak a szervvásárlást illetően: a Halacha elismeri, és tényként akceptálja, hogy vannak szegények és jómódú emberek¹⁹, és ezért nem lehet megtiltani, hogy valaki saját pénzét arra használja, hogy az egészségén javítson.²⁰

„Aki ellenben életben tart valakit, olyan az, mintha az összes embert életben tartotta volna.”²¹ A magyarországi *iszlám egyház* még a keresztényeknél is elhivatottabban tesz hitet a szervátültetés mellett, annak ellenére, hogy Mohamed (Sz. A. Sz.) szavaival: „Egy holt csontját eltörni olyan, mint eltörni egy élőét”. Az iszlám jog, a Saria támogatja a donációt a Korán megállapításaira és az iszlám fő alapelveire hivatkozva halottból előzetes, illetve családi engedéllyel, élőből pedig önkéntes és szabad felajánlással. Ezek az elvek a szükségesség²², illetve arányosság²³ („szükség törvényt bont” és „két rossz közül a kisebbet”), az altru-

¹⁷Naftali Krausz: A szervek áruba bocsátásáról *Tartsd meg és őrizd (A Debreceni Zsidó Hitközség kiadványa) 2003, 1 (1)*

¹⁸ Idézi: Naftali Krausz: A szervek áruba bocsátásáról *Tartsd meg és őrizd (A Debreceni Zsidó Hitközség kiadványa) 2003, 1 (1)*

¹⁹ Deuteronomium (Mózes 5. könyve) 11. „Mert nem fog kifogyni a szűkölködő az országból”

²⁰ Idézi: Naftali Krausz: A szervek áruba bocsátásáról *Tartsd meg és őrizd (A Debreceni Zsidó Hitközség kiadványa) 2003, 1 (1)*

²¹ Korán, 5: 32. *Budapest: Helikon, 1987. p. 79*

²² Korán 2: 173 („Ám, aki kényszerű helyzetben [tesz ilyesmit], anélkül hogy [a tilalmast] áhítózná, vagy át akarná hágni [az előírást], az nem követ el vétséget. Allah megbocsátó és könyörületes”) *Budapest: Helikon, 1987. p. 21*

²³ „Akhaffad-dara-rayn” (Hadith)

izmus és az emberi élet önmagáért való értékessége,²⁴ hangsúlyozva az ellenérték elfogadásának teljes körű kizárát.²⁵

A teljességhez hozzátartozik, hogy, bár 1986 óta „hivatalosan” elfogadott az agyhalál-konceptió,²⁶ az iszlám világban némi megosztottság máig tapasztalható a kérdésben, mert több helyütt a légzést és a szívverést az élet jeleként értelmezik, és az előbb ismertetettek helyett a „ne árts” elvét és azt érzik irányadónak, hogy az emberi test (mint minden a Földön) Allah tulajdona. Így például Pakisztánban és Egyiptomban az agyhalott személyt haldoklónak tartják, ami nem teszi lehetővé a kadáver szervdonorként való felhasználását.²⁷ De Kuvaitban, Szaúd-Arábiában (amelyik az egyik legkonzervatívabb iszlám ország, s mint ilyen, fontos szerepet játszik az iszlám jogi nézetek és irányelvek kidolgozásában), illetve Iránban viszonylag sikeres programokat indítottak annak hála, hogy a vallási vezetők elfogadják az agyhalál-konceptiót.²⁸

A *Jehova Tanúinak* egyháza – még tagjai előtt sem eléggé ismert módon –, habár kifejezetten nem támogatja a szervátültetést, de az egyénre bízva annak eldöntését, egyetlen feltételt szabva: „vérteleníteni” kell a szerveket és szöveteket implantáció előtt. Hiszen onnantól kezdve, hogy a véráram megszakad, „idegennek” minősül, így a kivétel nem okoz további hitbéli problémákat, a beültetés szempontjából pedig a vértelen szerv „mesterségesnek” tekinthető.

Habár magyar vonatkozásai nem jelentősek, említés szinten egy pár szó a többi világvallásról:

„A halál utáni adomány enyhíti a szenvedést.” A *hindu* mitológia ismer történeteket, amelyekben az emberi testrészeket és szerveket mások és a társadalom javára használták föl, nincs is olyan elem a hitben, amely tiltaná az élő vagy holt emberek részeinek ilyen célú adományozását.

A *buddhista* gondolkodás az egyéni lelkiismeret önálló döntéseként értelmezi a szervadományozást, és támogatja azt, hangsúlyozva annak jelentőségét, hogy az ilyen szándékról a szeretteinket is tájékoztassuk.

A *kunfucianizmus* – ősi formájában – hasonló nézeteket vallott test és lélek egységéről, mint a sintoizmus, de az elsődleges a *ren*, a konfucionista etika központi princípiuma, ami mások szeretetét és a másokról való gondoskodást jelenti. A kínaiak többsége szerint nem lehet egy tevékenységet pusztán az alapján megítélni, hogy egy személyre milyen hatással van. Etikájuk kötelességekről és felelősségről szól, elméletileg tehát nem ellentett az altruizmus szervadományozás formájában történő gyakorlása.²⁹

²⁴ Y. I. M. El-Shahat: Islamic Viewpoint of Organ Transplantation *Transplantation Proceedings*, 1999, 31: 3271–3274

²⁵ A szervadományozás indíttatása az „ethaar” – önfeláldozás – kell hogy legyen.

²⁶ Declaration of the Academy of Islamic Jurisprudence, Third Meeting, Amman, Jordánia, 1986. október

²⁷ Ebrahim Moosa: The Body in Muslim Ethics: The Dissonance of the Gaze(s) www.kalam.org/papers/moosa.htm p. 2–5

²⁸ M. Al-Mousawi, T. Hamed és H. Al-Matouk: Views of Muslim Scholars on Organ Donation and Brain Death *Transplantation Proceedings*, 1997, 29: 3217

²⁹ Ren-Zong Qiu: Bioethics in an Asian context *World Health* 1996, 46 (5): 13–15cxx

Jogalkotók figyelmébe...

A magyarországi transzplantációk számának korlátait – véleményem szerint – csupán kis részben a rendelkezésre álló szervek számának jogi eszközökkel való növelésével kell tágítani, sokkal nagyobb hangsúlyt kell helyezni a társadalom hozzáállásának megváltoztatására, illetve az egészségügyi „nagyüzemben” elsikkadni látszó bizalom megtartására és visszanyerésére. Széles körű felvilágosítással lehet tudatni, hogy lelkiismereti és vallásszabadságunk a magyar jogszabályok mellett is érvényesíthető, hiszen amíg erről nem tudnak az emberek, modern jogszabályaink természeti törvényeinket sértik.

Az egyéni döntésnek a feltételezett beleegyezés elvét követő országokban alkotott jog is teret ad, az elméleti lehetőséget azonban csorbítja az, hogy hazánkban nemcsak a laikusok, de az orvosok nagy része sem tud a tiltakozó nyilatkozat megtételének módjáról. A korrekt tájékoztatás, illetve a pozitív beleegyezésnek is lehetőséget adó szabályozás nagyban megkönnyítené a gyászolók helyzetét, és erősítené az orvosokba vetett hitet is. A sokszor a média által kreált, és a bizalmatlanságot erősítő „botrányoknak” is kevésbé adnak hitelt az emberek, ha autentikus forrásból közvetlenül tájékoztatják őket. Emellett fokozatosan valósulhat meg a szükséges változás a kérdés szemléletében mind az egészségügyi dolgozók, mind pedig a társadalom többi tagja (a szervátültetések „passzív alanyai”) körében.

H. Szilágyi István grafikája

■ Nagy Veronika*

A botlás ára

Szociológia szempontú megjegyzések a házasságtörés és a házasság felbontásának vagyoni következményei között a francia joggyakorlatban kirajzolódó összefüggésekről

H. Szilágyi István grafikája

Bevezetés

„Az utolsó kiskanálig vitatkoztak” jegyezte meg egy magyar bíró mikor egy házassági vagyonközösség megosztásának peres feleiről mesélt nekem.¹ Nincs ez másként Franciaországban sem, tettem hozzá magamban. A házasság megszűnését követő – vagyis a házastársi tartást, a közös lakás használatát, s a házassági vagyonközösség-megosztást rendező – vagyoni jogi viták „adok-kapok” struktúrájának szociológiai szempontból is izgalmas kérdésével váratlanul szembesültem Franciaországban folytatott kutatásom során, amelynek középpontjában elsősorban a házasságtörés, mint jogi kategória szociológiai elemzése állt.² Ebben az esszémben e véletlenül a kutatásom látókörébe került „kiskanál”-vita szociológiájáról szeretnék néhány szót szólni.

Kutatás módszere a fél hibájából történő bontás (*divorce pour faute*) miatt indult perek kvalitatív tartalomelemzése (*qualitative content analysis*) volt. Az aktákat egy ügyvédi irodában tanulmányoztam, ahol az egész irattár a rendelkezésemre állt. Nem a valóságban megtörtént magatartás érdekelt, hanem mindössze azok az akták, ahol a felek a házasságtörést jelölték meg, mint bontóokot. Az így kivá-

* doktorandusz (EHESS-Marseille), Magyarországi kutatásaimat egy francia-magyar kormányközi egyezmény keretében elnyert kutatói ösztöndíj pénzügyi támogatásának köszönhetően végeztem. Itt szeretném megköszönni Paksy Máté segítségét is, aki (elsősorban stilisztikai szempontú) megjegyzéseivel közreműködött esszém megírásában.

¹ Z. A., elsőfokú bíróval 2003. június 18. folytatott informális beszélgetés során jegyeztem fel.

² Lásd erről V. Nagy, *La qualification juridique d'adultère: une étude sociologique* (konzulens I. Théry), szakdolgozat, Párizs, EHESS, 2003.

lasztott 26 ügy szereplői felső társadalmi rétegből származtak, átlagéletkoruk nők esetében 42, míg a férfiaknál 45 év volt.³ Nemcsak a bírósághoz benyújtott iratokat tanulmányoztam, hanem a per bizalmasan kezelt dokumentumait is (például a peres felek jogi képviselőikkel folytatott levelezését, találkozósaikról készült feljegyzéseiket, a bíróságra beküldött aktából végül kihagyott tárgyi bizonyítéknak szánt dokumentumaikat stb.).⁴

A több ezer oldalas iratkupacból a per, a peres felek, s a tárgyalás kutatás szempontjából releváns adatokat tartalmazó, néhány száz oldal terjedelmű jegyzetet készítettem. E dolgozat függelékéhez csatolt táblázatban mindössze azokat az információkat közlöm, amelyek esszém tárgyához, vagyis a vétkesség és a bontóper vagyoni jogi járulékos kérdéseinek rendezése közti viszony szociológiai elemzéséhez szükségesek.

A jogszabály szövege és a joggyakorlat közti diszkrépancia miatt választottam a téma szociológiai szempontú elemzését. A francia törvény betűje szerint ugyanis a bontó okok rendszerét – így a házasságtörést is – a házasság felbontásának vagyoni következményeitől elkülönítve kell kezelni, az aktaelemzésből kiderül, hogy a gyakorlatban a peres felek eltérnek a törvénytől. Ők tudniillik a házasságtörést legtöbbször nem tekintik a szó szoros értelmében vett bontó-oknak, s nem különítik el a bontó-okokat a házasság felbontásának vagyoni következményeitől sem. Így a bontás, s vagyoni aspektusa szociológiai szempontból sokkal összetettebb társadalmi valósága tárul elénk, mint ahogyan azt feltételeznénk jogásként, pusztán a törvény szövegét olvasva.

1. A fél vétkességén alapuló bontás, s a járulékos vagyoni jogi kérdések szabályozása a francia jogban

Az 1975. július 11-én elfogadott, jelenleg hatályos francia házassági bontójogi törvény (*loi n° 75-617 portant réforme du divorce*) a házasság felek akaratából történő megszüntetésének három módját ismeri, nevezetesen a megegyezésen, az életközösség megszakadásán, s a vétkességen alapuló bontást.⁵

A törvény a felek egyező akaratan alapuló felbontásának két fajtáját nevesíti. Míg a közös kereset alapján megindított bontás (*divorce sur demande conjointe*) során a házastársak közösen nyújtják be a keresetet,⁶ az elfogadott keresettípus

³ Az ügyvédi iroda legtöbb ügyfele e társadalmi rétegből származott. Ennek hátterében a magas ügyvédi munkadíj és az ügyvédek kapcsolatrendszere áll.

⁴ A személyiségi jogok tiszteletben tartása végett megváltoztattam a családneveket és minden olyan adatot, ami az azonosítást lehetővé tenné. Az elemzett dokumentumokból készített összegzést lásd e dolgozathoz illesztett függelékben. Az elemzett anyagot a kutatás megkönnyítése érdekében a közeljövőben (amennyiben igény van rá) a párizsi vagy marseille-i EHESS Doktori Iskolájában helyezem le.

⁵ A *Code civil* 229. cikkelye szerint a „bontás kimondható közös megegyezéssel, az életközösség megszakadásával, avagy a fél hibájából,” („*Le divorce peut être prononcé en cas : - soit de consentement mutuel; - soit de rupture de la vie commune; - soit de faute.*”)

⁶ *Code civil* 230., 231. és 232. cikkelyei.

esetén (*divorce sur demande acceptée*) az egyik házastárs kéri a házasság felbontását, a másik pedig ahhoz kifejezett akaratnyilvánításával határozott módon hozzájárul.⁷

Ugyan ehelyütt nem áll módomban a két eljárás szabályait tüzetesen megvizsgálni, meg kell jegyezni, hogy bár a *Code civil* ezeket ugyanabban a bekezdésben szabályozza, mégis két egymástól teljesen eltérő bontástípusról van szó. A lényeg az, hogy a közös kereset alapján megindított bontás olyan nemperes eljárás, amelyben – a bíróság ellenőrzése mellett – a házastársak maguk rendezik a házasság megszűnéséből adódó összes következményt, az elfogadott kereset nyomán indult bontóper elfogadot, keresetes bontás viszont félig peres, félig nemperes eljárás. Utóbbi esetben a járulékos kérdésekről a bíróság dönt.⁸ Ami az életközösség megszakadásának esetét illeti, itt a törvény két okot konstituál: a felperes vagy a házastársak hat éven át tartó különélésére, vagy az alperes ugyanennyi ideig tartó elmebetegségére hivatkozhat.⁹

Ami az utolsó, s dolgozatunk szempontjából a legfontosabb esetkört illeti, hozzá kell tennem, hogy az 1975-ben hatályba lépett jogszabály egyszerre tükrözi a szakítást, s a folytonosságot. A jogalkotói reformlépésnek számít a bontási okok rendszerének bővítése, mivel azelőtt a házasság felek akarata alapján történő megszüntetésre kizárólag a házastárs vétkességére hivatkozva volt lehetőség.¹⁰

A folytonosságra utal az a tény, hogy a vétkességi elvet az új törvény nem vetette el. Ez az új *à la carte* rendszer mögött nem – mint ahogyan azt talán feltételeznénk – a konzervatívok és liberálisok közti kompromisszuma, hanem a pluralizmus elve húzódik meg, ami egyébként már a korábbi törvény tervezetében is megjelent.

A jogi eljárástípusok bővítését ugyanis a jogalkotó családmodellek pluralizálódásával magyarázta. A bontást szabályozó törvénynek, állították, már nem egy monolitikus családmodellen kell nyugodnia, hanem egy olyan pluralista rendszeren, amely lehetővé teszi, hogy a házasság visszafordíthatatlan megromlását többféle módon kezeljék.

Ugyanakkor a jogalkotó a vétkesség elvének fenntartása mellett felhozott három indokot is. Először is amellett érvelt, hogy a házasságnak intézményi természete van, s a vétkességi elven alapuló bontás az egyetlen bontástípus, ahol a házastársi köteleességek megsértése is releváns jogi érv. Továbbá ez az elv biztosítja egyedül a vétlen fél azon jogát, hogy a bíróság a másik felet vétkessé nyilvánítsa. S végül egyedül ez a performa garantálja a vétkességi elvben rejlő „katartikus” funkció megvalósulását.

A vétkességi elv alkalmazása esetén sincs szó a bontó okok automatikus alkalmazásáról. A jogszabályban tudniillik – a súlyos bűncselekmény miatti elítélés klasszikus esetét nem számítva¹¹ – nem találunk bontó okokra vonatkozó (kime-

⁷ *Code civil* 233., 234., 235. és 236. cikkelyei.

⁸ Lásd erről a törvénytervezet megfogalmazójának megjegyzéseit: J. Carbonnier, *Droit Civil*, II. kötet, *La famille*, 16e éd., Paris, PUF, 1993, 217–220 o.

⁹ *Code civil* 237. és 238. cikkelyei.

¹⁰ 1884. július 27-én elfogadott *Naquet* törvény.

¹¹ *Code civil* 243. cikkely.

rító vagy példálózó) listát. Ezt egy általános bontó ok helyettesíti, „a házastársnak a házastársi kötelezettségeket sértő, és az életközösséget tovább fenntarthatatlanná tévő szándékos magatartása.”¹² Nincsenek tehát *in abstracto* vétkes magatartások: a bíróság az ügy összes körülményét figyelembe véve, elsősorban a felek együttélésük során tanúsított magatartását szem előtt tartva *in concreto* mérlel.¹³

Míg 1975-ig a járulékos keresetekben a bíróság kizárólagosan a vétkes fél büntetését szem előtt tartva döntött, a hatályban lévő törvény előírása szerint a vétkességnek mindössze csak részben van jelentősége a házasság megszűnésének következményeit illetően. Így ha a bíróság a házasságot mindkét fél hibáját megállapítva bontja fel, akkor semmilyen szankció nem éri vétkességük arányában a feleket. A vétkességi elvnek mindössze akkor van jelentősége, ha a házasságot kizárólagosan az egyik fél hibájából bontják fel. Ebben az esetben azonban a vétkesség megállapítása jogi és vagyoni hátrányokkal jár, például az ajándékok, a házassági vagyonközösségben szerzett előnyök elvesztésével¹⁴, avagy a vétlen házastárs kártérítési keresethez való jogának elismerésével (amely a házasság megszűnéséből adódó erkölcsi, anyagi sérelmek jóvátételét célozza),¹⁵ avagy a házastárs tartáshoz való jogának megszűnésével.¹⁶

Utóbbi a házastársak együttélésük során kialakult, s a házasság felbomlása miatt megváltozott vagyoni viszonyaik közti különbség kiegyenlítését szolgálja.¹⁷ A házastársi tartás intézménye ezért mindenek előtt a házastársak objektív anyagi helyzetéhez igazodik.¹⁸ Önmagában tehát a házastársi tartás nem a vétkes fél

¹² *Code civil* 242. cikkelye így szól: „A bontást kérheti az egyik házastárs a másiknak beszámítható tényekre hivatkozva, ha e tények a házasság folyamán fennálló kötelezettségeket és kötelezettségeket súlyos vagy ismételt megsértésében, és a közös életvitel fenntartásának elviselhetetlenné tételében állnak.” („*Le divorce peut être demandé par un époux pour des faits imputables à l'autre lorsque ces faits constituent une violation grave ou renouvelée des devoirs et obligations du mariage et rendent intolérable le maintien de la vie commune.*”)

¹³ Ez radikális változás, hiszen 1975 előtt a házasságtörés abszolút – vagyis további vizsgálat nélkül elfogadható – válóoknak minősült. Ha bizonyítottan házasságtörésről volt szó, a bíróságnak a vétlen fél kérelmére a házasság felbontását ki kellett mondania. Lásd erről Y. Mayaud, „L'adultère, cause de divorce depuis la loi du 11 juillet 1975”, (1980), *Revue trimestrielle du droit civil*, 495–523. o.

¹⁴ *Code civil* 267. cikkely.

¹⁵ *Code civil* 266. cikkely.

¹⁶ *Code civil* 280-1. cikkely.

¹⁷ *Code civil* 270. cikkely.

¹⁸ *Code civil* 271. cikkely.

szankcióját és a vétlen fél jutalmát képezi. Ebben az összefüggésben a bontáshoz vezető vétkesség mindössze, mint a *contrario* érv tűnik fel.¹⁹

Általában is igaz, hogy a járulékos vagyoni kérdéseket illetően a vétkesség kérdése mára másodlagossá vált, s helyette a „gyermek érdekére” való hivatkozás – kvázi aduázként – uralja a bírósági retorikát. Így hát az egyik fél kizárólagos vétkességének ténye sem a gyermek elhelyezésére vagy tartásra, sem pedig a lakáshasználatra nincs semmilyen hatással. Újabban – például a Franciaországban éppen folyamatban lévő családjogi reform fényében²⁰ – a jogalkotó szándéka úgy tűnik egyre inkább arra irányul, hogy a vétkesség kérdését tökéletesen elválassa a házasság megszűnésének járulékos kérdéseitől.

2. A fél vétkességén alapuló bontásra, s a járulékos vagyoni jogkérdésekre irányadó joggyakorlat

Az eddigiekből az következne, hogy a vétkességi elven alapuló bontóper típus mellett döntő házastársat egyrészt a másik fél vétkes magatartása, illetve a másik vétkességének vagy saját ártatlanságának bíróság általi deklarálása iránti igénye vezérli, másrészt pedig a másik fél kizárólagos vétkességének kimondásából származó járó vagyoni előny megszerzése hajtja. Csakhogy a vagyonosabb társadalmi réteget reprezentáló házastársak, a házasságtörési vádat alkalmazó vétkességi elven alapuló bontóperjeinek elemzése nem támasztja alá e hipotézist. Ezekben a perekben nyilván rendkívül nagy a tét mind vagyoni, mind pedig érzelmi szempontból. Ugyanakkor sem a vétkesség fogalmára, sem pedig a vétkesség, s a házasság megszűnésének vagyoni jogi következményeire nem úgy tekintenek a felek, mint ahogyan azt a törvény szövegét olvasva gondolnánk.

Legelőször is le kell szögezni, hogy a vizsgált esetekben a házasságtörés, amely elvileg a fő bontó ok, mégsem *stricto sensu* bontó ok. Legtöbbször nem a házasságtörés ténye az az ok, ami közvetlenül a vétkességi elven alapuló bontóper megindítását implikálja. Rendszerint a bontóper idején ugyanis a felek már

¹⁹ Ehhez hasonlít némely tekintetben a magyar szabályozás is. A magyar *Családjogi Kódex* (Csjt). 32. § (3) feltételei szerint az önhibán kívüli rászorultság objektív tényének vizsgálata után, a házastársi tartásigény elbírálásának alapja az, hogy ne legyen érdemtelen a házastárs. Az érdemtelenséget a Csjt. nem definiálja, viszont, mint ismert, a Legfelsőbb Bíróság többször módosított V. számú Polgári Elvi Döntése tartalmazza az ennek megállapításához szükséges főbb szempontokat: „A házasság felbontása esetén a tartást érdemtelenység címén attól a házastárstól kell megtagadni, aki a házasság erkölcsi alapját a házasság felbontására is közreható magatartásával olyan súlyosan sértette, hogy tartása a házastársára a társadalmi felfogás szerint méltánytalan lenne. Az érdemtelenység elbírálásánál figyelembe kell venni az arra hivatkozó házastárs magatartását is.” Az idézett szövegből következik, hogy a kötelezetti hivatkozás csak a másik házastárs súlyos, a házasság erkölcsi alapját sértő és a házasság megromlásához vezető magatartása esetében lehet alapos. E feltételek tehát igen hasonlóak az egyik fél kizárólagos hibájából történő bontás francia jogban meglévő feltételeihez.

²⁰ 2003. július 9-i házassági bontójogi törvénytervezet (*projet de loi relatif au divorce n° 389*) a jövőben teljesen megszüntetné a kizárólagos vétkességgel járó hátrányokat.

külön élnek, s néhányan esetleg egy harmadik személlyel új családot is alapítottak. Ezekben az esetekben a bontás célja elsősorban a már mindkét fél által véglegesen megromlottnak ítélt házasság bírósági úton történő megszüntetése. Persze nem kizárt, hogy adott esetben a peres fél valóban úgy gondolja, a másik fél hűtlensége vezetett a házasság megromlásához. Azonban még ezekben az esetekben is elsősorban a házasság feldúltsága – melyet esetleg a házasságtörés okozott a fél szemében – motiválja a bontókeresetet. A tanulmányozott akták majdnem mindegyikében a házastársak számára már nem kérdés, hogy fel kell-e bontani a házasságot, vagy sem. Bizonyíték erre, hogy mindkét házastárs kéri a bontást. A per idejére tehát az a házasság, amelyet *de jure* a házasságtörés tett feldúlttá, *de facto* már réges-rég a múlté. Összegezve: nem az a tárgya a jogvitának, hogy felbontható-e a házasság, s ha igen, akkor miért, hanem az, hogy azt a bíróság miként bontsa fel.

2.1. A vagyoni magántárgyalások hatása a vétkesség kérdésére

Számos jogszociológiai kutatást idézhetnénk, hogy bizonyítsuk, az egyének rendszerint nem elsősorban az előírt jogi keretek figyelembevételével, hanem élethelyzetük egyedi körülményeit szem előtt tartva választanak jogi eljárást.²¹ Tökéletesen áll ez az elemzett bontási formára is, melyet a jogalkotó elsősorban azért vezetett be, hogy a magát áldozatnak érző házastárs bírósági úton ismertethesse el a vétlenséget (s a másik fél „bűnösségét”) a házasság feldúlásában. „A tartalom nem a forma, és a forma nem a tartalom. Azt a performát használják, amelyik megfelel a helyzetüknek, mert ez éppen így adódik, de nincsen sok köze a tartalomhoz.”, elemezte a felek pozícióját egy francia bíró a vétkességen alapuló bontással összefüggésben.²² A performa választás indokai közt szerepel ennek az eljárásnak a relatív gyorsasága, egyszerűsége, vagy épp a másik fél tökéletes köddé válása.²³

Másfelől, az elemzett akták tanúsága szerint e performa kiválasztását és alkalmazását a házasság megszűnésének vagyoni jogi következményei is meghatározzák. A vétkességről szóló jogvita ugyanis minden egyes esetben összefügg a felek tárgyalótermen kívül folyó vagyoni tárgyalásainak állásával. Az aktákat olvasva világosan kirajzolódik a főszabály. Soha sincsen jogvita a vétkességről, ha a felek konszenzusra jutnak a vagyoni kérdéseket illetően, ám mindig van, ha e kérdésekben a felek nem értenek egyet. A konszenzus és a konfrontáció mindig totális: a felek vagy tökéletesen egyetértenek a bontó-okok és a vagyoni kérdések terén, avagy vitatkoznak a házasság megromlásának okain és a válás pénzügyi következményein is.

²¹ Erről lásd például E. Serverin, S. Bruxelles, *Actions et interactions dans l'institution judiciaire*, Paris, Éd. du CNRS, 1982; és F. Soubiran, *Le recours à la justice dans les conflits de travail: histoire d'un détour*, Paris, Cesdip, 1987.

²² A. L., francia elsőfokú bíróval 2002. május 2-án készített interjúmból idéztem.

²³ I. Théry, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*, Paris, Odile Jacob/La Documentation française, 1998, 114. o.

Gyakran megesik, hogy a felek áttérnek az egyik konfigurációról a másikra. Egyszer arról van szó, hogy kezdetben a felek magántárgyalásokat folytatnak avégett, hogy békés módon dűlőre jussanak a vagyoni kérdéseket illetően, s ekkor még szó sem esik vétkességről, később azonban az adok-kapok kifulladásával hirtelen előbukkannak a vétkességi vádak. Másszor pedig az történik, hogy bár először a felek pozíciója úgy vagyoni kérdésekben, mint a bontó-okkal összefüggésben oly messze vannak egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől, lassanként azonban konszenzus közelbe jutva feledésbe merülnek a vétkességi vádak is.

2.1.1. A házasságtörési vád, mint a vagyoni vita következménye

Az elemzett akták közül négyben a vétkességi elven alapuló bontóper megindítása – melynek keretében a házasságtörési vád elhangzott – a közös kereset benyújtását célzó bontási terv sikertelen lebonyolításának volt a következménye.²⁴

Rendszerint a következő történik. A házastársak már jó ideje külön éltek, valószínűleg szeretnének. Felkeresik ügyvédjüket²⁵, hogy az ő segítségükkel rendezzék el a „piszkos anyagiakat”.²⁶ Megkezdődnek a tárgyalások ügyvédi közvetítéssel, ám a felek pozíciója egyre inkább eltávolodik egymástól, épp az anyagiak miatt. Kiderül ugyanis, hogy a felek által felkínált és igényelt vagyonhányad túlzottan eltér egymástól. Minthogy a férj minden esetben jobb anyagi helyzetben van, mint a feleség, a tárgyalás rendszerint azon bukik meg, hogy a feleség szemszögéből nézve a férj túl keveset kínál, míg a férj rendszerint azt hangoztatja, hogy a nő túl sokat kér.²⁷ Ha egyikük úgy ítéli meg, hogy a vita végleg holtpontra jutott, benyújt egy vétkességi elven alapuló bontókeresetet.

Az ilyen esetekben tehát e performa kiválasztásának oka nem a házastárs vetkes magatartása, hanem az egyezkedés kudarca. „Találkoztam Dugas-nével, aki miután úgy látta, egy ésszerű pénzügyi megállapodás továbbá már nem jöhet létre közte és a férje között, megkért, hogy nyújtsak be egy vétkességi elven alapuló bontó keresetet a nevében”²⁸, írja például egy feleség jogi képviselője a férj ügyvédjének.

²⁴ Buyle, Dugas, Gaillardon és Rouger akta.

²⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy a francia jogban ügyvédkényszer van mindegyik bontó performában. Lásd erről az új francia polgári eljárásjogi kódex (*Nouveau Code de procédure civile*) 1090., 1106., 1123., 1129. és 1133. cikkelyeit.

²⁶ A közös kereset alapján meginduló bontóperben házastársaknak meg kell egyezniük minden kérdésben, vagyis a házastársi vagyonközösség megosztásának módjában és annak megszüntetésében, házastársi ajándékok és házassági vagyonközösség fennállása során szerzett előnyök elosztásában, a házastársi tartás, gyermekelhelyezés, kapcsolattartás, tartásdíj és a feleség nevének kérdéseiben (*Code civil* 230. és 268. cikkelyei).

²⁷ Vagy magáról a házastársi tartásról van szó, vagy a vagyonközösség megszüntetésének módjáról, amely a gyakorlatban szinten elláthat egyfajta kiegyenlítő funkciót, amennyiben objektíve „méltánytalan”.

²⁸ Lásd Dugas akta, Dugas asszony ügyvédjének levele Dugas úr ügyvédjének, 2000. január.

Így tehát olyan házastársak, akik a perbelépéskor még egyáltalán nem készültek arra, hogy a bíróság előtt „teregessék ki a szennyest”, vagyis bevessék a vétkességi vádat, később mégis a vétkességi elven alapuló perbe bocsátkoznak. És mindezt nem azért teszik, mert azt szeretnék, hogy a bíróság megállapítsa a másik fél kizárólagos hibáját, s így ez ebből adódó anyagi előnyöket a megcsalt fél élvezhesse, hanem azért, mivel nincs egyezség, s így nem adatik más mód a házasság felbontására.²⁹ Így hát az sem kizárt, hogy vétkes ugyan a másik fél, ám mégsem annak „bűne”, hanem a tárgyalótermen kívül folytatott tárgyalások csődje vezet a vétkességi elven alapuló pertípus beindításához. Ekkor viszont a felek e pertípus sajátosságai miatt mégis együttélésük során tanúsított magatartásuk egyes mozzanatainak bemutatását kénytelenek addig csűrni-csavarni, míg világossá nem teszik a vétkességet.³⁰ Így kerül elő a házasságtörés vádja is.

2.1.2. A házasságtörési vád elejtése, mint tárgyalótermen kívüli megállapodás sikerének következménye

Nyolc aktában az előzőhöz képest tökéletesen fordított irányú folyamat lejátszódását figyelhetjük meg.³¹ A „közsférában” zajló vétkességi alapon működő bontóper résztvevőit a „magánszférában”, az előbbivel párhuzamosan futó tárgyalás sorozat eredményes befejezése arra készíteti, hogy a vétkesség vádját alkalmazó bontóperből egy „majdnem” közös megegyezésen alapuló pertípusra térjenek át.

A házastársak tehát már a kezdetektől fogva az előbbi típusú jogvita résztvevői. A bíróság előtt dül a perpatvar, a felek egymás magatartását próbálják meg a lehető legrosszabb színben feltüntetni, s azt állítják – néha meglehetősen vehemenciával –, hogy a másik fél kizárólagos hibájából romlott meg a házasság. Azonban, ha a bizalmasabb hangnemű leveleket olvassuk, kiderül, hogy a felek magánmegbeszélésein teljesen más légtér uralkodik. A házastársak, s jogi képviselőjük közti levélváltásban szinte szó sem esik házasságtörésről, vétkességről, bontó okról. Míg tehát a felek a bíróság előtt ádáz küzdelmet vívnak, addig tárgyalásaik során meglepően udvarias hangvételű egyeztetést folytatnak a vagyoni kérdések

²⁹ Az „elfogadott kereseten alapuló” bontás-típus (*divorce sur demande acceptée*), melyet eredetileg pontosan az ilyen esetekre figyelemmel vezettek be (mind a két fél válni szeretne, de nem állnak fenn a közös kereseten alapuló bontás feltételei), a gyakorlatban ritka, mivel az eljárás bonyolult és kényelmetlen a felperes számára.

³⁰ Sőt mi több, egy korábbi jogszociológiai kutatás arról is beszámol, hogy megesik, a vétkes magatartás tényét utólag „gyártják” a peres felek. Egy ügyvéd például azt tanácsolta ügyfelének, hogy tanuk előtt idegesítse fel férjét annyira, hogy őt tettelesen bántalmazza. B. Bastard, *Les démarieurs. Enquête sur les nouvelles pratiques du divorce*, Paris, La Découverte, 2002, 125–126 o.

³¹ Bastien, Berger, Buyle, Callon, Chavaneau, Dugas, Evva és Konrad akta. A Gaillardon és Ménard aktákban is vannak hosszas magántárgyalások az anyagi egyezség érdekében, de ezek végül nem járnak eredménnyel.

békés rendezése céljából. E tárgyalások vagy már a bírósági eljárás eleje óta tartanak, vagy közben kezdődtek el az ügyvédek békítő közbenjárásának hatására. Ezért alakul ki az a meglepő szituáció, hogy míg a főként a vétkességről folyó peres eljárás keretében zajló „hivatalos” jogvitában a felek álláspontja közt jelentős eltérés mutatkozik, addig négy szemközt, a vagyoni kérdések megvitatása során a felek sokkal közelebb állnak egymáshoz.

Ez esetben a Pierre Noreau jogszociológus által „konfliktusok rétegződésének” nevezett jelenséggel állunk szembe.³² Szerinte a „hivatalos” jogi és privát „valódi” per közt különbség van. A két „per” azonban nem független egymástól. Ha az utóbbi sikerrel zárul, kihathat a „hivatalos” jogvitára a megállapodás. Esetünkben a felek egy „különleges és egyező” előterjesztést (*conclusions spéciales et concordantes*) nyújtanak be a bíróságnak, melyben mindkét peres fél „beismerő vallomást” tesz vétkességét illetően, s kéri a házasság mindkét fél hibájából történő felbontását, a váló ok megjelölése nélkül³³, továbbá egy egyező tartamú okiratot terjesztenek elő a járulékos vagyoni kérdéseket illetően. Ezzel a közös megegyezésen alapuló bontás fő elemei mind együtt vannak: egyezség a házasság felbontásában, válóokban, járulékos kérdésekben, s a válóok megjelölésének mellőzése. Ilyenkor a peres felek helyzete sokkal inkább a közös megegyezéses eljárás megindításának feltételeit tükrözik, csak éppenséggel e pertípus játékba lendítéséhez újra előlről kellene kezdeni az egész hercehurcát.

Azt látjuk, hogy a vagyonjogi megállapodás után teljes körű megegyezés jön létre, ideértve a bontó-okokat is. A peres felek, miután egymást vádolták házasságtöréssel és a másik fel kizárólagos hibájára hivatkozva kérték a házasság felbontását, hirtelen könnyedén elismerik saját vétkességüket. A házasságtörés tényét, melyet vagy tagadtak, vagy úgy állították be, mintha az vétlen magatartás lett volna, egyik pillanatról a másikra „beismerik” vagy nem tekintik már ők sem úgy, mintha ártatlan dolgokról lett volna szó. Mivel a vétkességet eldöntő jogvitának a vagyonjogi megállapodás megkötésével vége szakad, azt feltételeznénk, hogy a felek közt főleg vagyoni kérdések terén volt nézeteltérés, s hogy a vétkes magatartásokról tett nyilatkozatok nem képeztek a konfliktus szerves részét.

Az elemzett akták felében a házasságtörési vád – csakúgy, mint a többi vád – önmagában a vétkességi elven alapuló eljárás választását nem indokolja meg, hanem sokkal inkább a magánalku pillanatnyi állását tűnik tükrözni. Amikor a tárgyalások zátonyra futnak, e vád feltűnik, ha nem, akkor szóba se jön. Ezzel a törvény által előírt sorrend – a házasság felbontását a másik fel vétkes magatar-

³² P. Noreau, „La superposition des conflits : limites de l’institution judiciaire comme espace de résolution des conflits”, *Droit et Société* (40), 1998, 585–612. o.

³³ A *Code civil* 248–1. cikkelye lehetővé teszi, hogy a felek kérelmére a bíróság, mellőzve a bontó ok megjelölését ítéletében, mindössze annyit állapítson meg, adott tényállás mellett fennállnak a vétkességi elven alapuló bontás feltételei.

tása miatt lehet kérni, és ezután lehet a járulékos vagyoni kérdésekre irányuló kérelmeket a bírósághoz benyújtani – a gyakorlatban megfordul. Bár paradoxnak hangzik, de ily módon a házasságtörés, mint vétkességi vád nem a válás oka, hanem a vagyoni kérdésekkel kapcsolatos ellentétnek a *következménye*.

2.2. Házasságtörés: vagyoni kérdés?

Mindez azt jelentené, hogy a házasságtörés semmilyen szerepet nem játszik a vétkességi alapon működő bontóperben, s hogy a házasságtörési vád megjelenése mindössze szimptóma vagy indikátor, a tekintetben, hogy a vagyoni problémák megoldásában meddig jutottak a felek. Bár részben helyes e megállapítás, e tételt mégis pontosítani kell. Igaz ugyan, hogy a házasságtörési vádat nem úgy alkalmazzák a peres felek, amint azt a törvény előírja, tényének megállapítása mégis fontos eleme a vétkességi alapon működő bontópernek, minthogy részét képezve a vagyoni jogvitának, a házasság megszűnéséhez fűződő vagyoni következményekkel kapcsolatos igényeket igencsak érinti.

Az elemzett esetek közül azokban, ahol a per során a peres felek közt végig totális az ellentét (ideértve a bontó okokat és a járulékos kérdéseket), a vagyoni vitában elhangzott érvelésekben igen gyakran előfordul a házasságtörés megítélésének kérdése is. A törvény szövegétől eltérően, mely fokozottan elszigeteli egymástól a bontó-okokat és a bontás hatásait, a peres felek nem tesznek különbséget a bontóper e két oldala közt, hanem éppen ellenkezőleg, összemossák.

Ha például a házastársi tartással kérdésével összefüggő nyilatkozatokat olvassuk, amit a bíróság a házastársak kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyaira figyelemmel állapít meg, a házasságtörés rendszerint úgy kerül előtérbe, mint olyan elem, amely javítja akár a bővérű férj, akár a hűtlen asszony anyagi helyzetét³⁴ (együttélés harmadik személlyel, s ezzel a mindennapi élet kiadásainak csökkentése, ajándékok a szeretőtől stb.). Ezzel támasztható alá az az igény, hogy a házasságtörő feleség által igényelt házastársi tartás alacsonyabb, az együttélést ily módon feldúló férj esetében pedig magasabb legyen. Nos, azt látjuk, a semleges hangnem ellenére, a bíróság előtt a felek járulékos kérdésekkel összefüggő érvelésbe is inkorporálják a házasságtörési vádat.

Mindamellet, hogy a házasságtörést úgy próbálják leírni a bíró előtt a peres felek, mintha az a házastársak objektív anyagi viszonyainak részét képeznék, létezik egy szubjektív, szimbolikus kapcsolat is a házasságtörés és a vagyoni kérdések közt. A házasságtörés ugyanis egy olyan elemnek tűnik fel, mely a „megcsalt”

³⁴ Hangsúlyozom, a hűtlen házastárs nemétől függetlenül a házasságtörés csak és kizárólag, mint anyagi előny megszerzésére irányuló érv hangzik el, ha a vagyoni járulékos kérdésekről folyik a vita. A bontó-okokkal összefüggő érvelésekben a házasságtörést a peres felek, mint súlyosan vétkes magatartást igyekeznek lefesteni. Ekkor a feleség inkább úgy érvel, hogy a férj rengeteg pénzt, ajándékot pazarolt szeretőjére, s ezzel alaposan megkurtította a családi kasszát, míg a férj inkább azt hangsúlyozza, hogy felesége az érzelmi függetlenség mellett anyagi függetlenségre is szert tett. L. V. Nagy, *op. cit.*, III. 4 fejezet.

fél szerint indokolja, hogy kevesebbet ajánljon, illetve többet igényeljen a házasság megszűnésének vagyoni következményeit illetően. Így a férj szemében a feleség hűtlensége indokolja, hogy a házasság felbontása sokkal hátrányosabb vagyoni következményekkel sújtsa őt, mint egy „tisztességes” exfeleséget. „Ahhoz képest, amit tett, anyagi igényei egyszerűen felháborítóak és szemérmetlenek”³⁵, írja például egy felperesi férj. Egyes aktákban kifejezetten „nevelő büntetésről” van szó: „ne ítéljenek neki járadékot (...) legyen ez a válóper egy elektrosokk, mely végre felébreszti őt. Csak ártana neki, ha túl sokat kapna”³⁶, mondja egy másik felperesi férj. Ugyanezt vallja a másik nem is. A feleségek számára a férj csalfasága olyan elem, ami feljogosítja őket vagyoni igényeik megnövelésére, vagyis ahhoz képest, amit házasságtörés nélkül elvártak volna. Számukra a férj házasságtörésének a feleség anyagi kárpótlása kell hogy következménye legyen.

A házasságtörésnek tehát „ára” van, s ennek megfizetését a megcsalt fél elvárja a hűtlen féltől. Nyilván emiatt jut fontos szerep a tárgyalótermen kívül folyó egyezkedésben is a házasság ily módon történő feldúlásának, s jó okkal feltételezhető, hogy a megállapodás feltétele az, hogy a házassági kötelék megsértésében vétkes fél kifizesse a házasságtörés „árát”. Egy felperesi feleség ügyvédjének elküldött levele frappáns bizonyíték: „Ha elfogadom, írja, hogy a bontás mindkettőnk hibájából történjen, holott valójában a vétek csak egyikünké, egy fontos dologról lemondok, és semmit sem kapok érte cserébe.”³⁷ Pontosan erről van szó: a vagyoni megállapodás úgy és akkor jöhet létre, ha a házasságtörés bíróság előtti elismeréséről való lemondást „kifizeti” a hűtlen házastárs.

Ha igaz az, hogy a vagyoni jogi ellentét, illetve egyezség léte, döntő elem a házasságtörés vádjának megjelenésében, a „vagyoni kérdésnek” egy tágabb jelentést kell tulajdonítanunk. Az egyezkedés nem csupán a házasság megszűnésének *stricto sensu* pénzben kifejezhető következményeiről szólnak, hanem ide kell érteni magát a házasságtörést is, aminek tehát számszerűsíthető „ára” van. A bontás vagyoni jogi következményei ugyanis nem függetleníthetők a házasságtöréstől: abban az esetben alakul ki konszenzus a vagyoni vitában, ha az elosztás mindkét fél számára méltányosnak tűnik. Ez nem jelent objektív mércét, hanem egyedi igazságosságot, vagyis a felet kellően kompenzálni kell ahhoz, hogy akit felszarvaztak, végül is hallgasson a házasságtörésről. Egy másik kutatás konklúziójának tükrében e tétel kiterjeszthető a válasra is. Eszerint az a fél, aki inkább a válasz mellett van, mint a másik, hajlamos „kifizetni” szabadulásának árát oly módon, hogy számára objektíve hátrányosabb vagyoni rendezést ajánl fel, illetve fogad el.³⁸

³⁵ Raux akta, Raux úr (felperes) ügyvédjének írt levele, 2001. október.

³⁶ Ménard akta, Ménard úr (felperes) magánjegyzetei, dátum nélkül.

³⁷ Konrad akta, Konrad asszony (felperes) ügyvédjének írt levele, 1996. november.

³⁸ B. Bastard, *Les démarieurs ...*, op. cit., 116. o.

Összegzés

Az áttanulmányozott aktákból, s az eddig elmondottakból kiderül, hogy a francia joggyakorlat a házasságtörést nem egy elszigetelt bontó-oknak, hanem egy házasság felbontását rendező mechanizmus elemének tekinti. Más szóval a házasságtörés mindössze részét képezi az ítéletben kialakított – a bontás okait és hatásait, a vétkesség és a járulékos kérdéseket átfogóan rendező és meghatározó – bírói álláspont teljességének.

Mint már említettem, a peres felek a vétkességi alapon működő bontóperben nem választják el egymástól a bontó-okokat, s a bontás hatásait. Ezért, paradox módon, a vagyoni „következmények” bizonyos esetekben a házasságtörés, mint bontó-ok megjelenésének, illetve e vád eltűnésének az oka. A vagyoni kérdésekben történő megállapodás után a vétkesség kérdése eltűnik, míg a nézeteltérés esetén előkerül. De maga a házasságtörés ténye is hatással van a bontás vagyoni következményeire. Sokszor kárpótlásként vagy kártérítésként funkcionál a vétlen fél sérelmeinek orvoslására. Mindennek fényében a vétkességi elven alapuló bontóper, szociológiai szempontból, egy vagyoni kérdésekről folyó tárgyalásként vagy vitaként lehetne meghatározni, hozzátevé, hogy a „vagyoni kérdés” fogalmának kellően tág jelentést tulajdonítunk, hisz az a vétkesség a szimbolikus „árát” is magában kell hogy foglalja.

Érdeemes egy pillanatra elgondolkozni azon a folyamaton, ahogyan a felek a nyílt konfliktusból áttérnek a konszenzusos útra. Olykor az történik, hogy elnyúló, békés hangnemben folydogáló tárgyalások után hirtelen „kitör a vulkán”, olykor pedig ennek ellenkezője, vagyis a tárgyalóteremben zajló „élethalálharc” után egyik pillanatról a másikra egyezség születik e felek közt.

Aligha tárhatunk fel e folyamat mögött elszigetelt okokat, abban a vétkesség érzelmi kérdése és a vagyoni-materiális dimenzió egyaránt szerepet játszik. Persze első pillantásra az utóbbinak tulajdonítanánk nagyobb súlyt, holott mint később látni fogjuk, ez nem teljesen így van. Nem kizárt az sem, hogy az alapvetően a házastársi magatartások megítélésére kiélezett konfliktust a peres felek később átalakítják vagyoni ellentété. Ezt talán azért teszik, mert saját maguk számára is elfogadhatóbbá teszik a pert azzal, hogy „mindössze” pénzügyi kérdéseken vitatkoznak. Ugyanis a felek az önmaguktól, s a társadalmi környezetük szereplői által tőlük – *a fortiori* a gyermekes házaspároktól – elvárt „békés válás” jegyében esetleg inkább vagyoni kérdéseken vitáznak, hiszen e vita inkább „objektívnek” tűnik, mint az a szubjektív, érzelmi harc, ami a másik fél vétkességének kimondásáért folyik.

Másfelől viszont hiba lenne az is, ha a vétkesség jelentőségét eltúloznánk. Vannak ugyanis olyan esetek is, amikor kétségtelen, a vétkesség vádja valójában a házasság felbontásának nem oka, hanem eszköze. Marad az, hogy legtöbbször az anyagi előnyök enyhíthetik a sérelmeket, ugyanakkor a vétkes fél kicsinyessége még rosszabb színben tüntetné fel őt.

Emlékezzünk csak Marcel Mauss-nak az ajándékról szóló híres tanulmányára.³⁹ Mauss arra hívja fel a figyelmet, hogy a csere nem pusztán két fél gazdasági érdekeinek a gyümölcse, hanem egy olyan folyamat, amelynek erős társadalmi jelentése van. Esszéjének egyik fő tanulsága az, hogy a társadalmi cselekvésekben nem lehet könnyedén elválasztani az anyagit a szimbolikustól, ugyanis a valóságnak, magának szimbolikus ereje van. Szociológiai szempontból a bontóper a házastársak anyagi érdekeinek ütközésénél, az „adok-kapok” játzmánál többet jelent. A vagyoni aspektusban ugyanis bizonyos szimbolikus jelentések is feltárhatók. A vétkességi elven működő bontóper sem nem tisztán vagyoni per, sem pedig tisztán a fél vétkességét feltáró „büntetőügy”. Nyilván azért, mert a bontóper a házasság alatt létrejött, s rendszerint alaposan összegubancolódott, egymástól sokszor elválaszthatatlan érzelmi és gazdasági kötelekeket bagoz ki, old el vagy szabdal szét.

³⁹ M. Mauss, „Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban” in *Szociológia és antropológia*, ford. Saly N., Vargyas G., Budapest, Osiris, 2000, 195–338 o.

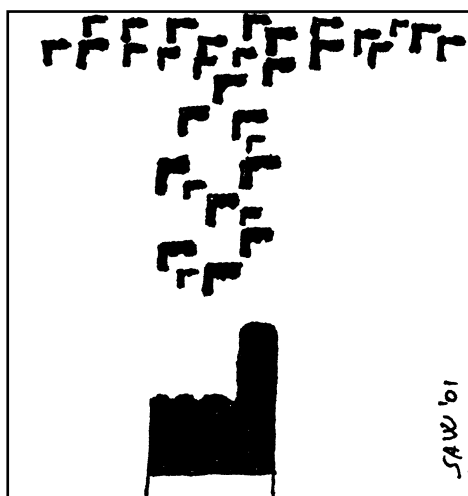
AKTA (félék)	ÁLTALANOS JELLEMZŐK (a békítő tárgyalás idején)										AZ ELJÁRÁS JELLEMZŐI				
	FFI ÉLETKOR	NŐ ÉLETKOR	FFI FOGLALKOZÁS	NŐ FOGLALKOZÁS	TÁRS- I RÉTEG	HÁZASSÁG KEZDETE	BÉKÍTŐ TÁRGYALÁS	HÁZASSÁG IDŐTARTAMA	GYERME- KÉK ⁴⁰	IRRODA ÜGYFELE	KERESET BEADÁS	PERT INDÍT	HÁZASSÁG- TÖRÉS	ÍTELET: A FÉL HIBÁJA ⁴¹	
BASTIEN	30	26	látzávezető	felügyelő	Közép - Felső	1991	1995	4	2 kk	ffi	nő	fi & nő	2H 248-1		
BELLET	46	44	ékszerész	fog. nélküli	Felső	1980	1998	18	3 kk	ffi	nő	ffi	2H		
BELLISSANT	54	39	vállalati ügyvezető	fog. nélk. (alk.műv.)	Felső	1989	2002	14	1 kk	nő	nő	ffi	folj.		
BERGER	51	57	lőportyész	fog. nélküli	Közép + Felső	1983	1999	16	1 kk	ffi	ffi	ffi	folj.		
BOYLE	42	35	banki felsővezető	üzletvezető	Felső	1987	1997	10	2 kk	nő	nő	fi & nő	2H 248-1		
CALLON	45	73	színesz	író	Felső	1987	1993	6	0	egyik sem	nő	ffi	2H 248-1		
CHAVANEAU	45	43	színesz	pszichológus	Felső	1987	2000	13	4 kk	ffi	nő	ffi	folj.		
CONSTANTIN	47	41	építész	ker.-i ügyvezető	Közép + Felső	1982	1998	16	3 kk, 1 nk	ffi	ffi	fi & nő	folj.		
DAMIANNE	37	31	gépkocsivezető	könyvelő	Közép	1987	1998	11	3 kk	ffi	nő	nő	nő KH		
DUGAS	50	38	bankigazgató	tanácsadó	Felső	1989	2000	11	3 kk	ffi	nő	fi & nő	folj.		
EYVA	53	56	mérnök	fog. nélküli	Közép + Felső	1963	1994	31	3 nk	nő	nő	fi & nő	2H 248-1		
GAILLARDON	46	44	fejlesztési igazgató	gyermekgondozó	Felső	1977	1999	22	2 kk, 1 nk	ffi	ffi & nő	ffi	folj.		
JACQUET	42	40	vállalati ügyvezető	váll. gazd. - ellenőr	Felső	1988	2000	12	2 kk	nő	nő	nő	folj.		
KONRAD	48	44	szájszabész	vállalati igazgató	Felső	1983	1994	11	2 kk	nő	nő	fi & nő	2H 248-1		
KONRAD 2	35	ismeretlen	szájszabész	ismeretlen	Felső	1978	1981	3	1 kk	egyik sem	nő	ffi	2H		
MEVARD	44	42	értékesítési igazgató	fog. nélküli	Felső	1975	1996	21	3 nk	nő	ffi	fi & nő	2H		
MOREL	51	49	vállalati igazgató	fog. nélk. (alk.műv.)	Felső	1981	2000	19	2 kk	nő	ffi	fi & nő	folj.		
MOUNIER	62	52	vállalati igazgató	fog. nélküli	Felső	1972	2000	28	2 nk	nő	ffi & nő	ffi	folj.		
PRIGENT	56	59	ig.ü.-i szakértő	titkárnő	Közép + Felső	1968	2000	32	2 nk	ffi	ffi	ffi	folj.		
RAUX	32	32	ügyvéd	fejlesztési igazgató	Felső	2000	2001	1	1 sz	ffi	ffi & nő	nő	folj.		
RIOU	44	43	banki felsővezető	ker.-i ügyvezető	Felső	1989	2001	12	4 kk	ffi	ffi	nő	folj.		
RIPERT	52	48	gyógytornász	gyógytornász	Közép + Felső	1974	2001	27	2 kk, 2 nk	nő	nő	nő	folj.		
ROUGER	57	60	biztonsági igazgató	nyugdíjas	Közép + Felső	1967	1998	31	2 nk	ffi	nő	ffi	ffi KH		
TRAVAGLI	52	47	fog. nélküli	vállalati igazgató	Felső	1983	2000	17	1 kk	nő	nő	ffi	folj.		
TUDJEK	41	47	vezérgazgató	vállalati ügyvezető	Felső	1978	1997	19	3 kk	ffi	nő	ffi	2H		
VIORNIERY	30	27	szakács	pléztáros	Közép - Felső	1996	2000	4	1 kk	ffi	ffi	nő	folj.		
ÖSSZES/ÁTLAG	45.1	41.8						15.7 év	kk:19 ügy	ffi:13, nő:8	ffi:8, nő:15	ffi:15, nő:15			

⁴⁰ kk = kiskorú gyermek; nk = nagykorú gyermek; sz = születendő gyermek.

⁴¹ KH = házasság felbontása az egyik fél kizárólagos hibájából; 2H = házasság felbontása mindkét fél hibájából; 2H 248-1 = házasság felbontása mindkét fél hibájából, a felek „különleges és egyező” előterjesztésükben foglalt kérelmére (l. supra.), a bontó-ok megjelölése nélkül (Code civil 248-1. cikkely); folj. = folyamatban lévő ügy.

■ Zámbó Géza

A gyermekvédelmi gyámsághoz vezető új szakellátási formák és azok bírálata

H. Szilágyi István grafikája

1. A kiskorú ideiglenes hatályú elhelyezése

Ideiglenes elhelyezésre akkor kerülhet sor az 1997. évi XXXI. törvény (a továbbiakban: Gyvt.) szerint, ha a gyermek felügyelet nélkül marad, vagy testi, értelmi, érzelmi, erkölcsi fejlődését családi környezete, vagy önmaga súlyosan veszélyezteti, és emiatt szükséges az azonnali elhelyezése.

1. A veszélyeztetés fogalmának magyarázata

A Gyvt. az értelmező rendelkezések között ad fogalmi meghatározást, mely szerint a veszélyeztetettség: „olyan – magatartás, mulasztás vagy körülmény következtében kialakult – állapot, amely a gyermek testi, értelmi, érzelmi, vagy erkölcsi fejlődését gátolja vagy akadályozza. A szakemberek a nyilvántartásba vételkor anyagi, környezeti, magatartási vagy egészségi okot tüntetnek fel. A felsorolt okok általában nem különálló problémaként jelentkeznek, hanem az esetek meghatározó többségében összefonódnak.¹

Környezeti okból veszélyeztetett a gyermek családon belüli és kívüli hatások miatt. A család kimeríti a veszélyeztetettségi okot, ha benne gondozási, nevelési hiányosságok észlelhetők. Ez adódhat abból, hogy a szülők elváltak, válófélben vannak, élettársi kapcsolatukat gyakran váltogatják, vagy ezek nélkül is, ha felelőtlen, könnyelmű életvitelt folytatnak.

A gyermek magatartásában rejlik a veszélyeztetettség, ha érzelmileg, értelmileg visszamaradott, gátlásos, szorongó vagy agresszív, csavargó, alkoholizáló, drogélvező és ha kisebb bűncselekményeket követ el. A gyermek ilyen maga-

¹ Both Emőke: Bűnözés és gyermekvédelem. Család, gyermek, ifjúság, 2001/3. szám, 7. p.

tartását Filó Erika következménynek tartja, a kiváltó okot a szülői magatartásban, a szülőmodellben látja.²

Anyagi veszélyhelyzet miatt akkor nyilvánítják a gyermeket veszélyeztetetté, ha szülei munkaképtelenek, csökkent munkaképességűek, a család nagy létszámú, a szülőknek alacsony a jövedelmük vagy munkanélküliek. A gyakorlatban ez a leggyakrabban előforduló ok, és sajnos növekvő tendenciát mutat évről évre. Ezen a helyen is megemlítjük, hogy a gyermeket kizárólag anyagi okból fennálló veszélyeztetettsége miatt nem szabad a családjától elválasztani.

Egészségügyi okból akkor lesz veszélyeztetett a gyermek, ha valamelyik szülője, vagy maga a gyermek súlyosan, tartósan beteg. Ez a legritkábban előforduló ok.

A gyermeket a családból való kiemelés előtt először veszélyeztetetté kell nyilvánítani, majd a gyermekjóléti szolgálatnak kell intézkednie a veszélyeztetettség megszüntethetősége érdekében.

Katonáné fontosnak tartja elkülöníteni a veszélyeztetettség és a gyermekbántalmazás kategóriáját, melyek egy szűkebb, de a szakemberek által egyre gyakrabban használt kategóriafogalmak.³

Both Emőke szerint a törvényi fogalom túl általános, és emiatt a gyermekvédelemben eljáró szervek ez alapján nem tudnak az ország különböző területein a hasonló helyzetekre hasonló döntéseket hozni.⁴ A szerző a szakemberek számára hozzáférhetővé tenné a veszélyeztetetté nyilvánító döntéseket, olyan formában, hogy az megfeleljen az adatvédelmi előírásoknak.

Kerezsi Klára a hátrányos helyzet fogalmával veti össze a veszélyeztetettséget. Megítélése szerint a veszélyeztetettség tágabb és szűkebb is lehet a hátrányos helyzethez képest. A szociálisan hátrányos helyzet nem feltétlenül veszélyezteti a kiskorú szocializációját, és ellenkezőleg, a szociálisan kedvező helyzetű társadalmi rétegben is válhatnak családok veszélyeztetetté.⁵

Százdi Antal meghatározása szerint hátrányos helyzetben az a gyermek van, akinek a környezete nem nyújtja azokat az optimális feltételeket, amelyek az adott társadalmi réteghez, netán régióhoz, kultúrkörhöz tartoznak. A hátrányos helyzet mindig esélyegyenlőtlenséget jelent az adottságok kibontakozásánál, a társadalmi helyzet megítélésénél. A halmozott és súlyos hátrányok azonban veszélyforrást jelentenek.⁶

Súlyos veszélyeztetésnek minősül tehát a gyermek olyan bántalmazása, elhanyagolása, illetve a gyermek által tanúsított olyan magatartás, amely a gyermek életét közvetlen veszélynek teszi ki, vagy testi, értelmi, érzelmi, szellemi, erkölcsi

² Filó Erika: A családjog kézikönyve, HVG ORAC, Bp., 2000. 608. p.

³ Katonáné Pehr Erika: Gyermekvédelem, gyámügy, HVG ORAC, Bp., 1998. 168. p.

⁴ Both Emőke: i. m. 8. p.

⁵ Kerezsi Klára: Gyermek, család, társadalom. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület könyvsorozata, Bp., 1996. 51. p.

⁶ Százdai Antal: Gyermekvédelem Csepelen, Magyar Közigazgatás, LI. évfolyam. 4. sz. 245. p.

fejlődésében jelentős és helyrehozhatatlan károsodást okozhat.⁷ Ilyen helyzetben a gyermek elhelyezéséről a jegyző, a gyámhivatal, a határőrség, a rendőrség, az ügyészség, a bíróság, a büntetés-végrehajtási intézet parancsnoksága gondoskodhat.

2. Gondozási hely meghatározása

A gyermeket elsősorban a nevelésre alkalmas és azt vállaló különélő szülőnél, más hozzátartozónál vagy személynél kell elhelyezni. Ha erre nincs lehetőség, akkor a gyermekeket az ellátást is biztosító nevelőszülőnél, ha erre sincs lehetőség, akkor – ideiglenes elhelyezés biztosítására is kijelölt – gyermekotthonban, vagy más bentlakásos intézményben kell elhelyezni.

Mivel ez az intézkedés a családi életbe történő legjelentősebb beavatkozás, ezért a beutaló szerv döntését meg kell előznie a szülő, törvényes képviselő, a gondozó, az ítélőképessége birtokában lévő cselekvőképtelen gyermek, illetve más közeli hozzátartozó meghallgatásának. A meghallgatás csak akkor mellőzhető, ha a súlyos veszélyeztetettség miatt a gyermek élete közvetlen veszélyben van.

A gondozási helyre a beutaló szerv viszi el a gyermeket, és az intézkedés megtételéről haladéktalanul értesíti az illetékes gyámhatóságot. Az ideiglenes hatályú elhelyezésről szóló határozatnak tartalmaznia kell a gyermek elhelyezéséről való rendelkezés mellett az azonnali végrehajthatóság kimondását, a gyámhivatal megkeresését az intézkedés felülvizsgálatára, a gondozásba vevő felhívását a gondozásba vétel időpontjának közlésére. Ebben a határozatban kell megállapítani azt is, hogy a szülő gondozási, nevelési joga szünetel.

3. Gyámhivatali intézkedések

A gyámhivatal az intézkedés felülvizsgálata érdekében szakvéleményt kér a Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálatától (a továbbiakban: TGYSZ) és minden olyan szervtől, amely az intézkedést megelőzően foglalkozott a gyermekkel. Meghallgatja mindazon személyeket, akik érintettek és környezettanulmányt készít. Az így beszerzett bizonyítékoknak megfelelően a gyámhivatal többféle döntést hozhat: ha a gyámhivatal megállapítja, hogy az ideiglenes hatályú elhelyezés feltételei nem állnak fenn, akkor annak megszüntetéséről rendelkezik, ezzel egyidejűleg megkeresi a jegyzőt a védelembe vétel biztosítása érdekében. A védelembe vétel elrendelése csak akkor mellőzhető, ha a szülő alkalmas és képes a gyermek nevelésére és őt a veszélyhelyzet kialakulásában nem terheli önhiba. Az önhiba bizonyítása nem egyszerű feladat. Kérdés, hogy önhibának tekinthető-e a szülőnek olyan magatartása, amelyet a tőle független körülmények kedvezőtlen alakulása idézett elő. Ilyen eset következhet be, ha a szülő elveszíti munkahelyét vagy tartós betegsége van, amelyek folytán olyan helyzet és körülmények alakulnak ki,

⁷ Gyvt.72. §(1) és (2) bekezdés, 149/ 1997. (IX.10.) korm. sz. rendelet (a továbbiakban: Gyer.) 95. §(1)

amelyek a gyermek veszélyeztettségéhez vezetnek. Nem ritka a gyakorlatban az sem, hogy a szülő szégyelli bevallani, „kiteregetni” a család problémáit és ezért nem veszi önként igénybe az alapellátás szolgáltatásait.

Az ideiglenes hatályú elhelyezést meg kell szüntetni akkor is, ha a gyermeket átmeneti vagy tartós nevelésbe veszik, vagy családba fogadják, illetve örökbe fogadják. További megszüntetési ok a bíróság jogerős döntése a szülői felügyeleti jog megszüntetéséről, vagy a gyermekelhelyezés megváltoztatásáról.

A gyámhivatal indíthat pert az ideiglenes hatályú elhelyezés fenntartása vagy megváltoztatása mellett a gyermekelhelyezés megváltoztatása vagy a szülői felügyeleti jog megszüntetése iránt. Ha a gyámhivatal ilyen per indítását látja indokoltnak, akkor erről értesíti a szülőt, törvényes képviselőt. Ha a gyámhivatal úgy ítéli meg, hogy a gyermek korábbi környezete a gyermek nevelésére nem alkalmas, de a szülői felügyelet megszüntetésének feltételei nem állnak fenn, akkor pert indít a gyermek különélő másik szülőnél vagy más személynél történő elhelyezése iránt. A pert a gyermeket gondozó szülő vagy szülők ellen kell megindítani.⁸ A kereset benyújtásával egyidejűleg a gyámhivatal megállapítja a gondozó szülő felügyeleti jogának szünetelését. Ez a rendelkezés már nem csak a gondozási-nevelési jogot érinti, hanem felfüggeszti a törvényes képviselői és vagyonkezelői jogosítványokat is.

Ha ezzel egyidejűleg a gyámhivatal a másik, külön élő szülőnél helyezi el a gyermeket, és pert indít a gyermekelhelyezés megváltoztatása iránt, akkor a külön élő szülő felügyeleti joga feléled. Erről a gyámhivatal a keresetindítással egyidejűleg rendelkezik.

A gyermek harmadik személynél történő elhelyezése esetén a gyámhivatal ezt a személyt a gyermek gyámjává rendeli, és pert indít a gyermeknek ennél a személynél történő elhelyezése iránt. Ebben az esetben mindkét szülő felügyeleti joga szünetel.

A gyámhivatal határozatának a szülői felügyeleti jog szünetelése és a másik szülő felügyeleti jogának feléledése, illetve a gyámrendelés mellett rendelkeznie kell a kapcsolattartásról, az ideiglenes hatályú elhelyezés kezdő időpontjáról. A határozat azonnal végrehajtható.

A beszerzett bizonyítékok alapján a gyámhivatal a szülői felügyeleti jog megszüntetése iránt is indíthat pert. Ilyen esetben a perindítással egyidejűleg a gyámhivatal kimondja a gondozó szülő felügyeleti jogának szünetelését és a külön élő másik szülő felügyeleti jogának feléledését, illetve gyámmá rendeli azt a személyt, akinél a gyermeket ideiglenes hatállyal elhelyezték.

Nevelésre képes és alkalmas hozzátartozó, vagy más személy hiányában a gyámhivatal a gyermeket nevelőszülőknél vagy gyermekotthonban, más bentlakásos intézményben helyezi el, és a gyermeknek hivatásos gyámot és szükség esetén vagyonkezelőt rendel.

Az ideiglenes hatályú elhelyezés ideje alatt a gyámhivatal a gondozási helyet meg is változtathatja, ha van olyan hozzátartozó vagy más személy, aki a neve-

⁸ 1952. évi III. törvény a polgári perrendtartásról 302. §

lésre alkalmas és azt vállalja. A gondozási hely megváltoztatására a gyámhivatal döntése alapján más okból is sor kerülhet.

Meg kell szüntetni az ideiglenes hatályú elhelyezést, ha a bíróság jogerősen dönt a gyermek elhelyezésének megváltoztatása, illetve a szülői felügyeleti jog megszüntetése kérdésében. A gyermeket ki kell adni, vagy átmeneti nevelésbe kell venni, ha a bíróság elutasította a gyermekelhelyezés megváltoztatására irányuló kérelmet.

II. A kiskorú átmeneti nevelésbe vétele

Az átmeneti nevelésbe vételre akkor kerülhet sor, ha a gyermek fejlődését családi környezete veszélyezteti, és veszélyeztetettségét az alapellátás keretében, valamint védelembe vétellel nem lehet megszüntetni, vagy ezektől eredmény nem várható, továbbá ha a gyermek megfelelő gondozása a családjában nem biztosítható.

1. Az átmeneti nevelésbevitel szükségessége, gyámhivatali intézkedések

A gyámhivatal feltárja azokat a körülményeket, amelyek a szülőt akadályozzák a nevelésben, a veszélyeztetettség elhárításában. Ilyen tényezőknek minősülnek különösen a szülők vagy más családtagok személyiségével, egészségi állapotával, a gyermekhez fűződő viszonyával, életvitelével, szociális helyzetével kapcsolatos körülmények. A gyámhivatal megteszi a szükséges intézkedéseket, beszerzi a szükséges dokumentumokat. A gyermek személyiségéről, neveltségéről, egészségi állapotáról szakvéleményt kér. Beszerzi a szülő vagy más, tartásra kötelezett személy jövedelmi, vagyoni helyzetére vonatkozó igazolásokat, és felkéri a jegyzőt a gyermek vagyonának leltározására. A gyermeket érintő lényeges kérdésekről a gyámhivatal meghallgatja a szülőt, és nyilatkoztatja azokról az adatokról, amelyek a gyermek után járó ellátások igénybeviteléhez szükségesek.⁹ A gyámhivatal tárgyalást tart, ha az átmeneti nevelésbevitel elrendelése kérdésében azt szükségesnek tartja.

A gyermek gondozási helyére a TGYSZ tesz javaslatot. A javaslat a megyei, fővárosi gyermekvédelmi szakértői bizottság, szükség esetén különleges szakértelemmel bíró szerv vagy személy szakvéleményén alapul. A gondozási helyre vonatkozóan a gyámhivatal köteles meghallgatni az ítélőképessége birtokában lévő gyermeket és a szülőt is, de ezek a vélemények a hatóságot nem kötik. A gondozási hely meghatározásánál figyelembe kell venni a gyermek életkorát, egészségi állapotát, neveltségi szintjét, vallási, lelkiismereti meggyőződését, a korábbi lakóhelyétől, nevelési-oktatási intézménytől való távolságot, a nevelésben megkívánt folyamatosságot, a testvéreivel való együttes elhelyezést. Annak érde-

⁹ Gyer. 100. §

kében, hogy a gyermek a saját családjából kikerülve a családot pótló környezetbe kerülhessen, illetve a saját családjába minél előbb visszakerülhessen, a szakszolgálat elkészíti a gyermek egyéni elhelyezési tervét.¹⁰

Az így megszerzett bizonyítékok figyelembevételével a gyámhivatal soron kívül, határozatban dönt az átmeneti nevelésbevitel elrendeléséről. A határozat azonnal végrehajtható. A határozatnak tartalmaznia kell az általános rendelkezések mellett: a gondozási hely meghatározását, a gyámrendelést, az egyéni elhelyezési terv elfogadását, a szülői felügyeleti jog szünetelésének kimondását, a kapcsolattartást, felülvizsgálatot, gondozási díjat, a gondozási helyre vitel idejét és módját, az átmeneti nevelés időtartamát, az azonnali végrehajthatóság kimondását.¹¹

Az elhelyezés elsősorban örökbefogadó szülőknél vagy nevelőszülőknél, ha ez nem lehetséges, akkor gyermekotthonban, vagy fogyatékos és pszichiátriai betegek otthonában történik. A gyermeknek a gondozási helyre viteléről a gyámhivatal rendelkezése alapján a gyermek törvényes képviselőjének, a gyermeket gondozó más személynek, vagy a gyermek lakóhelye, tartózkodási helye szerinti önkormányzat jegyzőjének kell gondoskodnia.

Az otthont nyújtó ellátás keretein belül teljes körű ellátást kell a gyermeknek biztosítani, és segítséget kell nyújtani ahhoz, hogy a fejlődését veszélyeztető körülményeket elháríthassa. Ezzel egyidejűleg segítséget kell nyújtani a családnak is, hogy képes legyen a gyermek nevelésére, így megnő az esélye annak, hogy a gyermek visszakerülhessen a családjába.

2. Az átmeneti nevelésbevitel felülvizsgálata

Annak érdekében, hogy a gyermek csak ténylegesen indokolt esetben maradjon átmeneti nevelésben a gyámhivatal évente (3 éven aluli, illetve speciális intézményben elhelyezett gyermek esetében félévente) felülvizsgálja, hogy az átmeneti nevelésbevitel okai továbbra is fennállnak-e, megfelelő-e a gyermeknek ez az ellátási forma, illetve megfelelő-e az egyéni elhelyezési terv. Ennek során tájékoztatást kér a gyámtól, a gyermekjóléti szolgálatától, a gyermekvédelmi szakszolgálatától, a nevelőszülői hálózat működtetőjétől, a gyermekotthontól, szükség esetén a megyei, fővárosi vagy az országos gyermekvédelmi szakértői bizottságtól. Indokolt esetben tárgyalást is tarthat a gyámhivatal.

A felülvizsgálat eredményeként a gyámhivatal fenntartja vagy megszünteti az átmeneti nevelést, az egyéni elhelyezési tervet fenntartja, vagy módosított változatát elfogadja, megváltoztathatja a gyermek gondozási helyét – a szakértői bizottság javaslata, vagy a szakszolgálat tervezési értekezlete alapján –, felmenti,

¹⁰ Látható, hogy a szakszolgálatoknak az átmeneti nevelésbe vitelre vonatkozó tennivalói mennyire szabályozottak, a családba való visszakerülés tekintetében viszont a szabályozás elnagyolt, mivel elsősorban a szervek közötti együttműködésre utalt.

¹¹ Gyer. 102. §

vagy elmozdítja a gyámot, és új gyámot rendel, a szülői felügyeleti jog megszüntetése iránt pert indít, vagy dönt az örökbefogadhatóságról.

A gyámhivatal a felülvizsgálati eljárás során, vagy kérelemre a gyermek gondozási helyét megváltoztathatja. Erről soron kívül határoz, és a határozat azonnal végrehajtható. A gondozási hely megváltoztatására akkor kerülhet sor, ha azok a körülmények, amelyekre a korábbi elhelyezési döntést alapította a gyámhivatal, lényegesen megváltoztak, vagy a gondozási hely sérti a gyermek érdekeit, vagy a gyermekotthon telephelye vagy a nevelőszülő lakóhelye változik meg. További feltétel, hogy ezen változások miatt a gyermek nevelését már nem lehet megfelelően biztosítani. A gyámhivatal a gondozási hely megváltoztatásáról a gyermekvédelmi szakszolgálat javaslata alapján határoz.

Azonnali hatályú a változtatás, ha a gondozási hely a gyermek érdekét súlyosan veszélyezteti. Ilyenkor a gyámhivatal soron kívül dönt a gyermeknek a legközelebbi ideiglenes hatállyal elhelyezett gyermekek gondozását is ellátó nevelőszülőhöz, vagy gyermekotthonba viteléről, és a gyermek részére hivatásos gyámot rendel. Az új gondozási hely meghatározásának szabályai megegyeznek a gondozási hely meghatározásának szabályaival.

Az átmeneti nevelésbevitel megszűnik, ha a gyermek nagykorúvá vált, tartós nevelésbe került, örökbe fogadták, vagy a bíróság gyermekelhelyezés tárgyában hozott jogerős döntése alapján a gyermeket a külön élő másik szülőnél, vagy más személynél helyezte el. A szülő kérelmére vagy hivatalból szünteti meg a gyámhivatal az átmeneti nevelésbevitelt, ha annak okai nem állnak fenn.

III. A kiskorúak tartós nevelésbe vétele

A gyámhivatal a gyermeket tartós nevelésbe veszi, ha mindkét szülő felügyeleti jogát a bíróság megszüntette, ha a szülők elhaláloztak, vagy a gyermek ismeretlen szülőktől származik. Ismeretlen szülőktől származó gyermek esetében akkor lehet tartós nevelésbevitelt alkalmazni, ha neveléséről kirendelt gyám útján sem lehet gondoskodni. A szülők halála esetén a hozzátartozó, a gyermekkel egyéb kapcsolatban álló harmadik személy is gondoskodhat a gyermekről. Ilyen személy hiányában kell a tartós nevelésbevitelt elrendelni. A gondozó szülő halála esetén a másik szülő felügyeleti joga feléledhet, a vele szemben fennálló egyéb kizáró feltétel hiányában a tartós nevelésbevitel nem alkalmazható.¹² A tartós nevelésbe vett gyermeknek örökbefogadás útján biztosítható és pótolható családi nevelése. Arra kell törekedni, hogy minél több tartósan elhelyezett gyermeket örökbefogadjanak. Szinte szállóigévé vált, hogy nem a gyermek választ szülőt örökbefogadás esetén, hanem a szülő választ gyermeket. Erre az egészen fiatal korban van nagyobb esély, a kamaszkorban már kevésbé.

Ha az örökbefogadás nem valósul meg, a gyámhivatal a tartós nevelésbevitellel egyidejűleg a gyermeket nevelőszülőnél, gyermekotthonban, vagy a gyer-

¹² Dr. Filó Erika–dr. Katonáné dr. Pehr Erika: Gyermekvédelem, gyámügy (HVG–ORAC Bp.1998) 239. p.

mek szükséglete szerint fogyatékos és pszichiátriai betegek otthonában helyezze el, és a gyermeknek gyámot rendel. Az ideiglenes hatállyal leendő örökbefogadó szüleinél elhelyezett, hathetesnél fiatalabb gyermek részére a gyámhivatal hivatásos gyámot rendel.

A tartós nevelésbevitelről a gyámhivatal soron kívül határoz, és a határozat azonnal végrehajtható, a gyermeknek a gondozási helyre viteléről a jegyző köteles gondoskodni.

Tartós nevelésbevitel esetén is egyéni elhelyezési terv alapján kell biztosítani a gyermek otthont nyújtó ellátását. Az egyéni elhelyezési terv célja ilyen esetben a gyermek felkészítése az önálló életre, vagy főként az örökbefogadásra, mivel a gyermek saját családjába nem kerülhet. Az évente, három évesnél fiatalabb gyermek esetén félévente tartott felülvizsgálatnak is az a célja, hogy elősegítse a gyermek mihamarabbi örökbefogadását. A felülvizsgálat során a gyámhivatal fenntarthatja vagy megszüntetheti a tartós nevelésbevitelt, fenntarthatja az egyéni elhelyezési tervet, vagy elfogadhatja annak módosítását, megváltoztathatja a gyermek gondozási helyét, illetve felmentheti vagy elmozdíthatja a gyámot és új gyámot rendelhet.

Megszűnik a tartós nevelésbevitel, ha a bíróság visszaállította a szülői felügyeletet, vagy a gyermek a bíróság gyermekelhelyezési döntését követően más személy gyámsága alá került. Megszűnik a tartós nevelésbevitel akkor is, ha a gyermek nagykorúvá vált, vagy örökbe fogadták. A kapcsolattartásra feljogosított szülő kérelmére, a gyermek érdekében meg kell szüntetni a tartós nevelésbevitelt, ha a szülő személye és környezete alkalmassá vált a gyermek nevelésére és a gyermeket más személy nem fogadta örökbe. A megszüntetéssel egyidejűleg a szülő titkos örökbefogadáshoz adott hozzájáruló nyilatkozata hatályát veszti.

Sajnos a tartós nevelésbevitelt követően nem kellő számú gyermek kerül vissza a vér szerinti családjába, és örökbefogadásukra sem kerül sor. Nagykorúként vagy fiatal felnőttként kerülnek ki a rendszerből.

IV. A gyermekvédelmi szakellátás családjukból kikerült gyermekek részére

A szakellátás keretében kell biztosítani az ideiglenes hatállyal elhelyezett, az átmeneti és a tartós nevelésbe vett gyermek otthont nyújtó ellátását, a fiatal felnőtt további utógondozói ellátását, valamint a szakellátást más okból igénylő gyermek teljes körű ellátását.¹³

A szakellátás csak korrekciót, kiegészítő segítséget tud a gyermeknek nyújtani, a szakellátás rendszerébe bekerülés okát nem tudja megszüntetni. Ezért lehetőség szerint prevencióval, vagy az alapellátás keretében tett intézkedésekkel el kell kerülni, hogy a gyermek bekerüljön a szakellátási rendszerbe.¹⁴ Ha elkerülhetetlen a családból kiemelés, akkor arra kell törekedni, hogy a gyermek minél

¹³ Gyvt. 52. §

¹⁴ Herczog Mária: Gyermekvédelmi kézikönyv (KJK-KERSZÖV Bp. 2001) 196. p.

előbb visszatérhessen családjába. Tehát csak családból kiemeléssel nem lehet a problémát megoldottnak tekinteni. Ennek érdekében rendelkezik úgy a törvény, hogy az otthont nyújtó ellátás során folyamatosan figyelemmel kell kísérni a gyermekek helyzetét, és évente felül kell vizsgálni azt a megyei, fővárosi gyermekvédelmi szakértői bizottsági vélemény alapján.¹⁵ A felülvizsgálat az okok feltárását, a helyzet értékelését teszi lehetővé, azok megszüntetése viszont komplex feladatot igényel. Az otthont nyújtó ellátás keretében kell biztosítani az előbbieken kifejtett, ideiglenes hatállyal elhelyezett, átmeneti vagy tartós nevelésbe vett gyermekek teljes ellátását, és az utógondozást.

A szakellátásban részesített gyermekek érdekében elengedhetetlenül fontos a családgondozás. Családgondozással, a család segítségével nagyobb az esély arra, hogy alkalmassá váljék és képes legyen a gyermek nevelésére. A családgondozást az egyéni elhelyezési terv szerint kell végezni. A gyermekotthon, illetve a szakszolgálat családgondozójának együtt kell működni a gyermekjóléti szolgálat családgondozójával. Ennek érdekében a családgondozó a befogadást követő két hónapon belül köteles felkeresni a gyermekjóléti szolgálatot, és a gyermek hozzátartozóját. A családgondozó feladata, hogy segítse elő a gyermek és hozzátartozója kapcsolattartását. Sajnos ez a tevékenység nem hozza meg a jogalkotó által is kívánt eredményt. Kevés szakellátásba került gyermek kerül vissza a vér szerinti családjába.

Gyámhivatali határozat alapozza meg a gyermek és a hozzátartozó kapcsolattartását, melyet az ellátást nyújtónak elő kell segítenie. A kapcsolattartás lehet folyamatos, ami a gyermek látogatását, alkalmanként legfeljebb 2 napra történő elvitelét jelenti. Időszakos a kapcsolattartás, ha a gyermeket a szünidőben viheti el a hozzátartozója. Ezeken túl megvalósulhat a kapcsolattartás levelezés, telefonkapcsolat vagy ajándékozás, csomagküldés útján is. A gyermek elvitele, látogatása a gyermekotthon házirendje szerint történhet, és a hozzátartozó köteles az intézmény munkatársaival együttműködni. A hozzátartozó vagy a gyermek kérésére gondoskodni kell a gyermek elkíséréséről, visszakíséréséről. Akkor is elő kell segíteni a kapcsolattartást, ha a hozzátartozó büntetés végrehajtási intézetben van. A látogatás alkalmával kulturált és zavartalan körülményeket kell biztosítani.

A kapcsolattartásról, a szülő együttműködéséről a gyermekotthon rendszeresen, de legalább félévente tájékoztatja a gyámhivatalt. Az ellátást nyújtó köteles jelezni a gyámhivatalnak, ha a kapcsolattartás a gyermek személyiségfejlődését hátrányosan befolyásolja, vagy a hozzátartozó kapcsolattartási jogával visszaél akár a gyermek, akár az ellátást nyújtó sérelmére. A gyám a gyámhivatal döntését köteles kérni, ha vita merül fel közte és a hozzátartozó között a kapcsolattartásról. A családdal fennálló legkisebb kapcsolat is javíthatja a gyermek önértékelését, és fogódzólul szolgálhat az önálló élet megkezdésekör.

Tapasztalataink alapján a szakszolgálat által elkészített egyéni elhelyezési tervek túlzottan sematikusak, nem vették figyelembe a gyermek és a szülő tényleges igényeit. Előfordult, hogy a javaslat csupán annyiból állt, hogy „a szülő látogassa meg a gyermeket”, időszakos kapcsolattartásra vonatkozóan „a szülő

¹⁵ Gyvt. 53. § (2) bekezdés

tegye alkalmassá környezetét a gyermek szünidei fogadására”. A javaslatok további hiányosságaként szerepel a Feljegyzésben az, hogy a folyamatos kapcsolattartás alatt csak a látogatást rendezik, a gyermek két napra történő elvitelének lehetőségéről nem szólnak.

A Gyvt. szerint az otthont nyújtó ellátást nevelőszülő, ha ez nem lehetséges, akkor gyermekotthon, illetve fogyatékosok vagy pszichiátriai betegek otthona biztosítja.¹⁶

V. Az ideiglenes, átmeneti és tartós elhelyezéséhez kapcsolódó bírálatunk

Az *ideiglenes* hatályú elhelyezést követően a kiskorúak átmenetei nevelésbe vételére kerül sor vagy visszakerülnek vér szerinti családjukba. Ha rövid időn belül visszakerül családjába, valószínűsíthető, hogy az alapellátás ezekről a gyerekekről, a családjukról semmit vagy nagyon keveset tudott. Nyilvánvaló, hogy nem ismerték kellően a gyermekek, a családok problémáit vagy érdemben azokkal nem foglalkoztak. Más szóval nem kapott az alapellátásban sem a gyermek, sem a család kellő szolgáltatást, amellyel a veszélyeztetettségi ok megszüntethető lett volna.

A jogintézmény alkalmazására csak akkor kerül sor, ha a gyermek közvetlen életveszélyben van. Abban az esetben, ha az ideiglenes elhelyezést rövid időn belül, azaz 30 napon belül azzal lehet megszüntetni, hogy a gyermeket a családba visszahelyezik, ott nem valószínű, hogy a közvetlen életveszély fennállt. Ezekben az esetekben valószínűleg az alapellátásban tevékenykedők mulasztásáról beszélhetünk, mivel sem a gyermekek, sem a családok nem szolgáltak rá arra a meghurcoltatásra, ami az ideiglenes hatályú elhelyezéssel jár együtt.

A gyermekek *átmeneti és tartós* nevelésbevitelét jogszabály által meghatározott időpontokban felül kell vizsgálni. A felülvizsgálat önmagában nem jár a gondozási hely megváltoztatásával. A szakértői bizottságok közreműködésére a felülvizsgálatok során csak abban az esetben kerül sor, ha vélelmezhető, hogy a gyermek gondozási helyének megváltoztatására lesz szükség. A felülvizsgálat aktív közreműködője a gyám, ezt helyénvalónak tartjuk. A gyámhivatalok viszont nem hallgatják meg a szülőt a tartós nevelés felülvizsgálata során. A három éven aluli gyermek esetében a félévente esedékes felülvizsgálat során alapvető kérdés, hogy a gyámhivatal fenntartja vagy megszünteti a gyermek tartós nevelését. Felmerül a kérdés, hogyan kerülhet vissza a vér szerinti családjába a gyermek, ha a szülőt meg sem hallgatják. Kétségtelen tény, hogy a gyakorlatban ritkán fordul elő, hogy a szülő felügyeleti joga feléled, de ez nem kizárt.

Tartós elhelyezés esetén, ha a szülőt teljesen kiiktatjuk az eljárásból, erre esély sincs. Más kérdés az, hogy a szülők tartós elhelyezés esetén úgy vélik, hogy a gyermeknevelés terhétől megszabadulva, nincs további kötelezettségük a gyermek jövőbeni sorsát illetően. Ezt még tetőzik azzal, hogy korábbi életvitelükön sem változtatnak. Ennek ellenére javasoljuk a szervek mérlegelési jogkörében

¹⁶ Gyvt. 53. § (6) bekezdés

biztosítani a szülők esetleges meghallgatásának lehetőségét, amelyre a gyám is tehetne javaslatot.

A családgondozás sokszor formális és szűk körű a helyi gyermekjóléti szolgálat részéről, ami nem elsősorban a családgondozó szakember hibája. A segítségnyújtásban a gyermekjóléti szolgálatok eszköztelenek, nem tudnak valós segítséget nyújtani a lakáshoz jutásban, a munkahelykeresésben, a rendszeres pszichiátriai-pszichológiai tanácsadás megszervezésében. Nem tartjuk a gyermekvédelmi rendszert egyedülként alkalmasnak arra, hogy a családok hazagondozással összefüggő valamennyi problémáját képes legyen megoldani.

■ Majtényi László

A nyilvánosság és a bíróságok¹

Kossuth Lajos és Kant Immanuel

Az igazságszolgáltatás nyilvánosságáról mondta Kossuth Lajos: „Adjatok nekem bírákat, aminőket akartok, legyenek hanyagok, legyenek részrehajlók, legyenek megvesztegetve, legyenek ellenségeim, nem bánom: csak azt engedjétek, hogy semmit se tehessenek másként, csak a közönség szeme előtt.”² Érdeemes kicsit elidőznünk ennél a mondatnál. Kossuth – már bocsánat – nem züllött, korrump bírákért kiált (bár e téren is lehettek tapasztalatai). Hanem a nyilvánosság erejét hirdeti. Ez a XVIII. század végétől elterjedt vélemény, szép, de mára némileg megkopott illúzió, hogy tudniillik a társadalom *minden* betegségét meggyógyítja a nyilvánosság. Annyi szomorú tapasztalatot az elmúlt századok és nemzedékek összegyűjtöttek már, hogy tudjuk, a társadalmi bajokra nem jelent általános megoldást a nyilvánosság, de azt is tudjuk, ahol az információszabadságot, a kommunikációs jogokat komolyan és rendszeresen megsértik, ott minden egyéb szabadság esetleges. Kant örök békét reménylő, ilyen címen közreadott röpiratában kifejtett illúzióit – noha az igény a nyilvánosságra és a nyilvánosság veszélyeztetettsége is mindig eleven marad – a történelem rég elvette tőlünk: „Hogy királyok filozofáljanak, vagy pedig filozófusok királyok legyenek, azt nem várhatjuk, de nem is kívánhatjuk: mert a hatalom birtoka az ész szabad ítéletét kikerülhetetlenül megrontja. Hogy azonban királyok vagy királyi – az egyenlőség törvényei alapján önmaguk fölött uralkodó – népek a filozófusok osztályát ne engedjék eltűnni vagy elnémulni, hanem engedjék nyilvánosan beszélni: mindkettő-

H. Szilágyi István grafikája

¹ Az Eötvös Károly Intézet, a Nyílt Társadalom Alapítvány és a Legfelsőbb Bíróság által szervezett a Bírósági ítélezés feltételrendszeréről c. 2003. március 25-én tartott konferencián elhangzott előadás alapján készült szöveg

² Kossuth Lajos vezércikke, Pesti Hírlap, 1841.

jük számára, saját ügyeik megvilágosítására nélkülözhetetlen.”³ Ha az örök békét ma nem is ettől várjuk (de várjuk-e még egyáltalán?), máig nem múlt el a szabadságszerető emberek hite a nyilvánosság, a bíróságok működésére is természetesen kiterjedő nyilvánosság fontosságában. Érdekes a fordítást pacifista meggyőződése parancsára (1918-ban!) elsőként készítő Babits bevezetőjét is idézni: „Kant fogalmazásában a sajtószabadság kötelező volta az örök béke titkos cikke...”⁴.

A bírósági eljárások nyilvánossága – pozitív jog

Lépünk vissza tárgyunkhoz! Ma, több mint egy évtizeddel a jogállami forradalom után, még mindig ott tartunk, hogy az igazságügyi tájékoztatásról nem csupán tartalmukban kétes, sőt számos tekintetben elfogadhatatlan szabályok szólnak, de a formai alkotmányosságot az abszurditásba hajló módon sérti a szabályozás szintje, sőt az egész, ahogy van, alkotmányos lehetetlenség is⁵. Semmi nem magyarázhatja meg, hogy törvény helyett miniszteri rendelet szabályozza az igazságügyi tájékoztatás tartalmi részét. És azt a képtelenséget sem, hogy bírák jogairól és kötelezettségeikről olyan rendelet szól, mely alatt – igaz még 1986-ból – a belügyminiszter (!!!) neve díszel. De miként is szabályozza a formai alkotmányosságot kétségkívül sértő hatályos jog a bírósági eljárások nyilvánosságát? Akkor lássuk:

Folyamatban lévő (vagy lezárt) ügyről a sajtó részére a bíróság elnöke vagy az általa megbízott személy adhat felvilágosítást.⁶ Akkor adhat, ha úgy gondolja helyesnek, hogy adjon.⁷

Befejezett ügyről – az ügy intézéséért felelős dolgozó (közjegyző, végrehajtó) is adhat felvilágosítást –, a bíró azonban az általa tárgyalt ügyről nem adhat felvilágosítást.⁸ Helyette a sajtószóvivő vagy a bíróság elnöke vagy az általa esetileg megbízott másik bíró nyilatkozhat. E szabályok figyelmes olvasója számára világos, hogy a bíró sem saját, sem más ügyéről nem mondhat véleményt. A Legfelsőbb Bíróság mostani elnökének egy korábbi szellemes megjegyzése szerint

³ Kant Immanuel: Az örök béke, Budapest, 1918, fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérelte Babits Mihály, Az Új Magyarország Részvénytársaság, 61. o. (Nem véletlen, hogy Babits fordítását idézem, hiszen alább bevezetőjére is utalni szeretnék.)

⁴ Babits Mihály: Bevezetés, uo., 16. o.

⁵ Bizonyosan nincs – nem lehet – civilizált ország a világon, ahol belügyminiszter a bírák jogait, bíróságok működését szabályozhatná [10/1986. (IX. 1.) IM–BM együttes rendelet a bűnügyi és az igazságügyi tájékoztatásról].

⁶ „A bíróság előtt folyamatban levő vagy befejezett ügyről a sajtó, a rádió és a televízió részére a bíróság elnöke vagy az általa megbízott személy adhat tájékoztatást.” [1997. évi LXVII 29. § (1)]

⁷ „Ez a megoldás olyan korlátot jelent, mely az érintettek információs önrendelkezési jogát éppúgy sérti, mint a bírói függetlenséget. Az alábbiakban részletezett ügyek is a szabályozás elégtelenségére világítanak rá.” (Az adatvédelmi biztos beszámolója, 1999, 68. o.)

⁸ 1997. évi LXVII 29. §; 10/1986. (IX. 1.) IM–BM együttes rendelet 8. § (2) bekezdés

bíró elnöki felhatalmazás nélkül Martinovics Ignác peréről sem formálhat a *nyilvánosság* előtt véleményt.

A nyilvánosság kizárásával tartott tárgyalásról – tartalmilag helyesen – egyáltalán nem adható felvilágosítás, az ügy irataiba betekintés nem engedélyezhető.⁹

Magánszemélyek polgári peres ügyében, családjogi perben, valamint a munkaügyi és a szövetkezeti tagsági viszonyral kapcsolatos perben a nyilvános bírósági tárgyalásáról csak valamennyi perben álló fél (beavatkozó) hozzájárulásával szabad tájékoztatást adni.¹⁰

Felvételek készítése: A bírósági tárgyaláson kép- vagy hangfelvételt készíteni csak az eljáró tanács elnökének engedélyével szabad. „Az engedély...csak akkor adható meg, ha a felvétel nyilvánosságra hozatalához a felvételen szereplő és az eljárásban részt vevő személyek hozzájárultak.”¹¹

„Az érintett személy hozzájárulása nélkül felvételt készíteni csak a Ptk. 80. § (3) bekezdésében meghatározott esetben szabad, erre az eljáró tanács elnöke adhat engedélyt”¹².

„Az engedélyt vissza kell vonni, illetve a további nyilvánosságra hozatalt meg kell tiltani, ha utóbb a tárgyalásról a bíróság a nyilvánosságot kizárta. Az engedély visszavonható, ha a tanács elnöke az eljárás, illetőleg a rendfenntartás érdekében azt indokoltnak tartja”¹³.

Az Országos Igazságszolgáltatási Tanács 1999. évi 7. sz. szabályzatában úgy rendelkezik, hogy a Legfelsőbb Bíróság, az ítéletábrák, valamint a megyei bíróságok elnökei kötelesek a bírák közül sajtószóvivőt kinevezni (a helyi bíróságokon és a munkaügyi bíróságokon ez nem kötelező). Arra nézve ugyan találunk rendelkezéseket, hogy mit *kell*, de arra nem, hogy mit *szabad* titokban tartani, erre már nincs törvény, országos igazságszolgáltatási tanácsi szabályzat, etikai kódex vagy bárminemű előírás, mely iránymutatást adna. Sem a bíróság elnöke, sem megbízottja soha nem tájékoztat, hanem mindig csak *tájékoztathat*¹⁴, *betekintést engedhet*, ha úgy látja jónak. A bíróság elnöke jog szerint egyaránt megteheti (gondolom, nem teszi, de megteheti) azt, hogy senki újságíró fiának nem ad semmiről felvilágosítást¹⁵, mint ahogy megteheti (gondolom, nem teszi, de megteheti), hogy a Népszabadság újságírójának ad, a Magyar Nemzetének nem (vagy fordítva). A bíró, szabad mérlegelése alapján, valamely kegy uraként, tilthatja, indokolás nélkül, a tárgyaláson a kép- és hangfelvétel készítését. Ennél, mind alkotmányossági, mind pedig morális jogi megközelítés szerint is jobb lenne, ha a törvény kategorikusan tiltaná a hang- és a képfelvételek készítését.

⁹ 9. § (2)

¹⁰ 10. §

¹¹ 11. § (1) bekezdés

¹² 11. § (2) bekezdés

¹³ 11. § (3) bekezdés

¹⁴ 1997. évi LXVII 29. §

¹⁵ Széles körben tudott, például kutatók, szakdolgozatukhoz anyagot gyűjtő jurátusok, valamint bírósági újságírók a megmondható, hogy egyes megyei bíróságok tájékoztatósi gyakorlatában milyen méretes különbségek vannak, talán a Fővárosi Bíróság törekszik leginkább a nyilvánosság kiszolgálására.

A nemzetközi gyakorlat ebben a tekintetben sokféle, nincsenek általános normák, a magam részéről helyeselném, ha főszabályként a felvételek készítése megengedhető lenne.

A jogkereső állampolgárok, a jogászok sincsenek jobb helyzetben. Az ítélkezési gyakorlat a maga egészében ma Magyarországon nem ismerhető meg. Nemhogy a megyei bíróságok, de a Legfelsőbb Bíróság ítéletei sem tanulmányozhatóak teljességükben, azokkal csak mint válogatásokkal ismerkedhetünk meg(?) (az ítélőtáblákkal kapcsolatban persze még nincsenek tapasztalataink, de ne legyenek illúzióink itt sem). Pedig az érintettek személyiségi jogainak kímélete mellett, különösen az on-line korszakban semmi technikai akadály nem lehet az ítéletek közzétételének, melyek, mint a jogalkalmazás, bírói jogfejlesztés dokumentumai, egyébként kétségkívül nyilvános adatok. A Legfelsőbb Bíróság ítéleteinek hozzáférhetősége elemi jogállami követelmény lenne. Lehetetlenség, hogy a bírói gyakorlatból jószérivel csak annyi ismerhető meg, amennyit a bíróság maga lehetővé tesz. Ez a gyakorlat nem csak a közérdekű adatok megismerhetőségét és a sajtó szabadságát, a jogtudományi kutatások végethétőségét érinti, de kihat az állampolgárok és a jogi személyek jogérvényesítési lehetőségére, aminthogy az eredményes ügyvédi munka feltételeit is rontja, ha azok az ítéletek nem tanulmányozhatóak, amelyeket a bíróságok nem tartanak fontosnak vagy amelyekre, esetleg jó okkal, nem büszkék.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott az az eset, melyben a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának megkeresése előzött meg. Kaltenbach kollégám kérdése az volt, hogy sértheti-e adatvédelmi szempontból a bírósági statisztikára vonatkozó szabályokat, ezen belül a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény 8. § (4) bekezdését az, ha az ombudsman a hátrányos megkülönböztetés tilalmába ütköző munkáltatói intézkedés miatt indult munkaügyi perekről kér a bíróságoktól adatgyűjtést, melyet aztán a kisebbségi jogok biztosa kívánt felhasználni. Az OIT hivatalával egyeztetett álláspont szerint a fenti szempontból, anonim formában feldolgozott bírósági adatok átadhatóak.¹⁶

Mind a büntető, mind pedig a polgári perben az eljárási törvények szerint¹⁷ – a szabályozás szerintem lényegében helyes – a bíróság a tárgyalásról a nyilvánosságot indokolt határozattal kizárhatja államtitokra, szolgálati titokra, erkölcsi okra hivatkozva, ami a polgári perben az üzleti titokkal és a nemzetgazdasági érdekekkel, illetőleg az ügyfelek néhány ugyancsak nevesített vagyoni érdekével egészül ki, azonban ilyenkor is jelen lehetnek „egyes¹⁸ hivatalos személyek”¹⁹. Ugyancsak mindkét eljárásjog szabályozza azt, hogy a nyilvános tárgyalás rendjét az elnöklő bíró köteles biztosítani. Mind a büntető, mind pedig a polgári eljárásjog szerint²⁰ az elnök a rendzavarót rendre utasítja, majd pénzbírsággal sújthatja és kiutasíthatja, illetve kivezetheti. Azt mondom ez megint csak rendben van,

¹⁶ 570/K/1999. sz. ügy

¹⁷ 1973. évi I. törvény 11. § (2); 1952. évi III. törvény 5. § (2)

¹⁸ De mi az, hogy „egyes”?

¹⁹ lásd: uo.

²⁰ Be. 189. § (2)–(3), Pp. 134. § (1)–(4)

de mit szóljunk arra, hogy bírák – amint az adatvédelmi biztos esetjog alapján megállapítható²¹ –, noha ez biztosan nem általános, visszatérően rendbontásnak minősítik azt, ha a hallgatóság köreiben valaki jegyzetel. Aha, a toll percegése! Egyik kiváló kollégám a konferencián²² azt a javaslatot tette, hogy a törvényt úgy kellene módosítani, hogy a jegyzetelő – jellemzően újságíró foglalkozású – látogatókat ne *lehessen* kizavarni a tárgyalótermekből. A magam részéről képtelenségnek tartom azt, hogy olyan törvényi kazuisztikába bocsátkozzunk, mely kifejti, hogy a nyilvános tárgyaláson a verekedés, éneklés, bekiabálás, pisilés rendbontás, amint az ökölrázás és a disznósajt fogyasztása is, ám a jegyzetelés, halk sóhaj stb. viszont nem az. (Volt példa arra is, hogy az elnöklő bíró – a vádlott kívánságának engedve – egy szakállas, szúrós szemű férfi *jelenlétét* minősítette rendbontásnak.) Inkább a bírói kar minden tagjával kivétel nélkül, foglalkozási szabályként kellene elfogadtatni elemi alkotmányos értékeket, a rendbontás minősítését ezután már rájuk kell bízni.

A törvényi és rendeleti szabályozásnak, az alkotmányos elvek érvényesülése szempontjából az egyik legnyilvánvalóbb ellentmondása, hogy törvényi tilalom rendel, hogy a bíró nem szólhat semmit saját döntéséről. A bíró életről (szerencsére a halálról már nem), szabadságról, milliárdos vagyonok sorsáról dönt nap mint nap. Hivatásával összefüggésben vélemény-nyilvánítási szabadságának teljes elvonása kétségkívül elfogadhatatlan. Elismerem, az igazságszolgáltatás és a bíróságok testületi érdekei között okkal merül föl az, hogy veszélyes következményekkel járhat, ha a bíró nyilvános diskurzusban értelmezi saját döntését, ennek elismerésére viszont bőven elegendő, ha a törvény megadja minden ilyen esetben a hallgatás szabadságát a bírónak. A többit rá kell bízni az OIT-ra, etikai kódexekre, a bírói szervezetek szakmai ajánlásaira.

²¹ Lásd pl. az adatvédelmi biztos esetjogából: „A bírósági eljárásokban főszabályként érvényesülő nyilvánosság elve a személyiség védelme miatt vagy a törvény által elismert más érdekből (államtitok, szolgálati titok) az eljárási törvényekben meghatározott keretek között korlátozható, továbbá a tárgyalás rendjének fenntartása érdekében a bíróság a nyilvánosan vezetett tárgyaláson is hozhat korlátozó intézkedést. Mivel ez utóbbi esetben a bíró a körülményeket szabadon mérlegelve dönt, ezért a biztos hatáskör hiánya miatt érdemben nem vizsgálhatta azt a panaszt, amelyben egy polgári perben eljáró bírónak a tárgyaláson folytatott jegyzetelést rendzavarásnak minősítő és kitiltó határozatát sérelmezték. Attól azonban, hogy az adatvédelmi biztos fellépése elmarad, az alkotmányos jogokat is érintő jogsérelem megtörténhet (209/A/1998)” (Az adatvédelmi biztos éves beszámolója, 1998, ABI, Budapest, 72. o.). Figyelemre méltó „az az eset, amikor a bírónak a tárgyaláson való jegyzetelést és a részvételt megtiltó, a tárgyalás rendjének fenntartása érdekében hozott határozatát sérelmezik. Az ilyen beadványt – korábbi gyakorlat alapján – az adatvédelmi biztos hatáskörét megszorítóan értelmezve elutasítja. A pervezető végzés ellen nincs helye fellebbezésnek, azonban a bíró azt köteles megindokolni. Amennyiben ez sérti a félnek a nyilvános tárgyaláshoz fűződő jogát, ő az eljárás szabálytalanságát bármikor kifogásolhatja, melynek figyelmen kívül hagyását – legkésőbb a befejező érdemi határozatban – a bírónak indokolnia kell [a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (Pp.) 7. és 114. §-ai]. (413/A/1999).”

²² L.: az 1-es számú lábjegyzetet

Az igazságügyi tájékoztatásról, minél hamarabb, törvényi szabályozást kellene alkotni, amelyet e sorok írója, adatvédelmi biztosként, éveken keresztül annak ellenére hiába sürgetett, hogy ebben bírói fórumok, köztük az OIT maga is többször egyetértésükről biztosították.

A bírói eljárások nyilvánossága az adatvédelmi biztosi gyakorlatban – további esetek

Tekintve azt, hogy az igazságügyi tájékoztatásról magáról, ide értve a bíraskodás nyilvánosságát is, a dolog természetéből fakadóan alig-alig képzelhető el tanulmányozható bírói esetjogi joganyag, talán nem haszontalan az elmúlt évek adatvédelmi biztosi esetjogához is fordulnunk. Itt az adatvédelmi biztosi vizsgálatoknak csak a tárgyunk szempontjából figyelmet érdemlő részére térek ki.

Az adatvédelmi biztosi 1995–96 évi beszámoló már megállapította, hogy „Nem megnyugtató..., hogy jelenleg a bírósági eljárással összefüggésben a személyes adatok védelmével és a közvélemény tájékoztatásával kapcsolatos lényeges szabályok alacsony szintű jogforrásokban találhatóak: a bűnügyi és az igazságügyi tájékoztatásról szóló 10/1986. (IX. 1.) IM–BM együttes rendeletben, valamint a(z időközben hatályon kívül helyezett) bíróságok ügyviteli szabályairól szóló 123/1973. (IK. 1974. 1.) IM utasításban. Ugyancsak aggályos, hogy a személyes adatok kezelésével kapcsolatos törvényi, illetve alacsonyabb szintű jogforrások között ellentmondások tapasztalhatók.”²³

A bíróságok adatkezelésének tekintetében hatáskörömet²⁴ – ide értve a nyilvánosság kérdését, a közérdekű adatok megismerését is – következetesen megszorítóan értelmeztem, mert: „Az adatvédelmi biztos működése során különös gondot fordít a bírói függetlenség feltétlen tiszteletére.”²⁵ E megfontolás alapján azoknak a panaszoknak a vizsgálatát, amelyek az eljárásjogokban szabályozott adatkezelésekkel voltak kapcsolatosak, hatáskör hiányában elutasítottam. Így nem vizsgáltam a bírónak a fél saját irataiba való betekintést, másolatok kérését elutasító intézkedését sem, hiszen ez az érintettet nem az Avtv. alapján, hanem őt ügyfélként, a külön nevesített eljárási joga alapján illeti meg.²⁶

1996-ban vizsgáltam a következő tárgyunk szempontjából figyelemre méltó ügyet: A panaszos aszerint a *Budai Központi Kerületi Bíróság* (BKKB) elnöke uta-

²³ Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995–1996, Budapest, ABI, 63–64. o. Ez a motívum úgyszólván évről-évre ismétlődik, máig eredmény nélkül: „Már az előző évi beszámolómban jeleztük azt az aggályos tény – és ebben nem történt változás –, hogy a személyes adatok védelmével és a közvélemény tájékoztatásával kapcsolatos egyes lényeges szabályok az 1989-es alkotmánymódosítást és az Adatvédelmi törvényt megelőzően született, alacsony szintű jogszabályokban, sőt jogszabálynak nem minősülő miniszteri utasításban szerepelnek.” (Az adatvédelmi biztos beszámolója, 1997, 72. o.)

²⁴ Az Avtv. betű szerinti értelmezése alapján az adatvédelmi biztos minden adatkezelést vizsgálhatja, ezt azonban indokolt a bírói függetlenség alkotmányos és törvényi szabályaival összhangban korlátozóan értelmezni.

²⁵ uo. 65.o.

²⁶ 315/A/1999, 328/A/1999. sz. ügyek

sításban tiltotta meg a hangfelvevő készülékek bevitelét a bíróság épületébe. A bíróság elnöke az adatvédelmi biztos megkeresésre szokatlanul udvariatlan módon, egy mondatban válaszolt: közölve, hogy nem óhajt válaszolni. Válaszomban utaltam az Avtv. szabályára, mely szerint az adatvédelmi biztos minden adatkezelőt ellenőrizhet.²⁷ A bíróság együttműködésének hiányában az ügyet nem lehetett kivizsgálni, de feltételezhető, hogy az utasítás létezett.

Az adatvédelmi biztos első beszámolója több olyan beadványról is hírt adott, melyekben a panaszosok a bírósági eljárás során, illetve azzal összefüggésben folytatott adatkezeléseket kifogásolták. Ezekben az esetekben is érvényesült a hatáskör megszorító értelmezése. Egyértelmű esetekben ezzel megfért a jogi felvilágosítás. Így például az egyik panaszos azt kifogásolta, hogy a polgári perben a tárgyalási jegyzőkönyvben rögzített személyes adatait az ő hozzájárulása nélkül kiadta a bíróság az ellenérdekű félnek. A válasz ebben az esetben egyszerű volt: erre a polgári perrendtartásról szóló törvény értelmében a bíróság jogosult.²⁸

Éveken keresztül foglalkoztunk a gondnokság alá helyezett adatok indokolatlan nyilvánosságra kerülésével. A polgári perrendtartás korábbi előírása szerint ugyanis a gondnokság alá helyezésről kibocsátott hirdetményt tizenöt napra ki kellett függeszteni a bíróság, valamint a gondnokolt lakóhelye szerinti polgármesteri hivatal hirdetőtábláján.²⁹

Az egyik figyelemreméltó eset volt az, melyben a Fővárosi Bíróság tanácsvezető bírāja fordult hozzám³⁰ segítségért, melyet nem lehetett megadni, de a jogi problémára a törvények nem nyújtottak és ma sem nyújtanak megoldást. A bíró tájékoztatása szerint a felperes az Információs Hivataltól mint alperestől, a róla tárolt iratokba kért betekintést, valamint igényelte a személyét érintő jogellenes adatkezelés megszüntetését, továbbá kérte a jogellenes adatoknak a nyilvántartásból való törlését is, miután az Információs Hivatal – az állam külső és belső biztonságának védelmére hivatkozva – ezek teljesítését elutasította. A hivatal csak annyit közölt a kérelmezővel, hogy vele kapcsolatosan „jogellenes adatkezelést nem végzett, illetve nem végez.” Találkoztam olyan esettel, amikor a nemzetbiztonsági szolgálat a jogellenes megfigyelése miatt panaszkozó állampolgárral azt közölte, hogy a szolgálat *soha* nem végez jogellenes megfigyelést.³¹

Az Információs Hivatal a jogvita eldöntésére hivatott bíróságtól a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény 44. § (2) és (3) bekezdésére

²⁷ 488/A/1996. sz. ügy

²⁸ 534/A/1996 sz. ügy

²⁹ Pl: az 500/H/1996. sz. ügy

³⁰ 800/K/97. sz. ügy

³¹ Az adatvédelmi biztos egy 1995-ös vizsgálata megállapította, hogy a szolgálat 1990–95 között biztonsági ellenőrzés keretében többszáz személyről gyűjtött illegálisan adatokat. (7/A/1995. sz. ügy). A szolgálat az adatvédelmi biztos ajánlást elfogadva, minden érintettől bocsánatot kért.

hivatkozva szintén megtagadta az érdemi tájékoztatást.³² Az ügyben eljáró bíró azért fordult az adatvédelmi biztoshoz, mert számára az adatvédelmi törvény szélesebb körű iratbetekintési jogot biztosít, mint a bíróság(!?) számára. Ez valóban így van: „Az adatvédelmi biztos a feladatai ellátása során az adatkezelőtől minden olyan kérdésben felvilágosítást kérhet, és az összes olyan iratba betekinthez, adatkezelést megismerhet, amely személyes vagy közérdekű adatokkal összefügg. Az államtitok és a szolgálati titok az adatvédelmi biztost a §-ban szabályozott jogainak gyakorlásában nem akadályozhatja, de a titok megtartására vonatkozó rendelkezések rá nézve is kötelezőek. Az államtitkot vagy szolgálati titkot érintő adatkezelés esetén a fegyveres erőknél, a rendőrségnél és a nemzetbiztonsági szerveknél az adatvédelmi biztos a jogait csak személyesen gyakorolhatja.”³³

Az ügy a következő jogi dilemmákat hozta felszínre:

Az alkotmány 50. § (1) bekezdése szerint „a Magyar Köztársaság bíróságai védik és biztosítják az alkotmányos rendet, az állampolgárok jogait és törvényes érdekeit, büntetik a bűncselekmények elkövetőit”. A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény 141. § (5) bekezdése a bíróság feladatai között előírja, hogy „az elnök az előkészítő iratok és a rendelkezésre álló egyéb adatok alapján – amennyiben ez a per eldöntéséhez szükségesnek mutatkozik – a tárgyalás folytatására kitűzött határnapra a tanúkat, illetőleg a feleket személyes megjelenés végett megidézi, és beszerzi a bizonyítékul szolgáló iratokat.”

E törvény 119. §-a szerint az olyan tárgyalásról készült jegyzőkönyvet, amelyről a nyilvánosságot államtitok, szolgálati titok vagy üzemi titok megőrzése végett zárták ki, a felek, az ügyész és a perben résztvevő egyéb személyek számára lemásolni, kivonatot készíteni róluk nem szabad, az ilyen ügyekben az iratok megtekintésének is csak a bíróság elnöke által megállapított feltételek mellett van helye. A nemzetbiztonsági törvény előbb idézett rendelkezései ugyanakkor lehetetlenné teszik, hogy a bíróság az alkotmányban és a törvényekben előírt feladatát teljesítve a polgár és a nemzetbiztonsági szolgálatok közötti adatkezelési jogvitában megalapozott döntést hozhasson – az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló törvény, valamint az adatvédelmi törvény alapján az adatvédelmi biztos nem folytathat vizsgálatot egy bíróság előtt már folyamatban lévő ügyben, ugyanakkor a jelzett jogszabályi feltételek mellett a bíróság a szükséges információk hiányában nem tudja döntését meghozni. Az adatvédelmi biztos elhárította, hogy a perben felmerült konkrét kérdésben állást foglaljon. Megkereste azonban a nemzetbiztonsági szolgálatokat felügyelő tárca nélküli minisztert, aki megerősítette, hogy a szükséges garanciák hiánya miatt nem áll módjában a bírónak az adatke-

³² A hivatkozott rendelkezés szerint: „a Rendőrség, a Határőrség, a Vám- és Pénzügyőrség, a bíróság, az ügyészség és a büntetés-végrehajtási szervek a konkrét cél megjelölésével – a rájuk vonatkozó törvényben meghatározott feladataik ellátására, az ott meghatározott körben – a nemzetbiztonsági szolgálatoktól adatok igénylésére jogosultak. A nemzetbiztonsági szolgálatok adatközlése nem eredményezheti a nemzetbiztonsági szolgálatokkal együttműködő személy (adatforrás) felfedését. A titkos információgyűjtő módszer és forrás védelme érdekében az átadott adat felhasználására vonatkozóan a nemzetbiztonsági szolgálatok főigazgatói korlátokat határozhatnak meg.” [CXXV. tv. 44. § (3)–(4) bek.]

³³ Avtv. 26. §

zelés jogszerűségéről tájékoztatást adni, pontosabban: azt a tájékoztatást adja, hogy adatkezelésük jogszerű.³⁴

Ehhez kapcsolódik az Alkotmánybíróság 6/1998. (III. 1.) számú határozatába foglalt döntés. Eszerint ugyanis a védelemhez való alapjog aránytalan korlátozása miatt az AB, az *egyenlő fegyverek* elvét alkalmazva, alkotmányellenesnek minősítette azt, ha a vádlott és védője számára a büntetőeljárásban felhasznált államtitkot, illetve szolgálati titkot tartalmazó iratok birtoklása csupán ezeknek a titkoknak a védelme érdekében korlátozott. Ilyen aránytalansághoz vezethet az is, ha az igazságszolgáltatás azért válik lehetetlenné, mert a döntéshez szükséges iratok megismerését azok adattartalma, vagy az azokból szerezhető információk feltétlen védelme akadályozza.

A bíró nem kerülhetne olyan helyzetbe, hogy az alperes nemzetbiztonsági szolgálat irataiba ne tekinthessen bele, mert így, mint láttuk, a szolgálat állapítja meg a bíró számára saját eljárásának jogszerű voltát. Ebben az esetben alperes titkosszolgálat a *csak általa ismert tényállás* alapján ítélte meg, hogy nem követett el jogsértést. Könnyen beláthatjuk azt is, hogy hasonlóan abszurd helyzet állt volna elő azzal is, ha adatvédelmi biztosként a valóban képtelen helyzetben lévő bíró segítségére siettem volna. Ekkor ugyanis az adatvédelmi biztos az Avtv. 27. §-ának idézett szabályai szerint eljárva maga lép a bíró helyébe akkor, ha a szolgálat magatartását jogszerűnek találja. (Ha pedig az Információs Hivatal az adott ügyben az adatvédelmi biztos álláspontja szerint jogsértően járt volna el, ezt persze mind a bíróval – sőt a felperessel is – közölheti a biztos a törvényi felhatalmazása alapján, de ebben az esetben is valószínű, hogy az ügy tényállásának lényeges elemeit, mint államtitkot, köteles lenne megőrizni.) Az első esetben tehát (ha jogszerű a titkosszolgálati adatkezelés) az adatvédelmi biztos lép a bíró helyébe, aki, ha elhiszi, az ítéletbe foglalja az adatvédelmi biztos által megállapított tényállást és jogot, ha pedig a második eset áll fenn, akkor talán csak részben, de ugyanez az eset ismétlődik meg.

Visszatérő kérdés, hogy a bírákat megilletheti-e hivatásuk gyakorlásával összefüggésben egyes természetes személyazonosító adataikra nézve az önrendelkezési jog. Több, ezzel kapcsolatos indítvány érkezett az adatvédelmi biztoshoz az évek során. Előfordul, hogy a bírósági eljárásban résztvevő személyek, ügyfelek az eljáró bíró kilétének ismeretében őt és családját saját otthonában zaklatják. E veszéllyel azonban bizonyos hivatások gyakorlóinak, így a bírácoknak is szembe kell nézniük: az eljárási kódexek rendelkezései alapján a bírák neve az ügyfelek számára megismerhető.³⁵

Egy bíró egyenesen azt fejtette ki, hogy véleménye szerint az ügyfelek részéről érkező zaklatásokkal, atrocitásokkal szemben a bírák mentelmi joga alapján kellene maximális védelmet nyújtani, a bírónak teljes anonimitást kellene élveznie. Válaszomban a mentelmi jog tartalmát értelmezve, azt fejtettem ki, hogy az nem a bíró személyes védelmét szolgálja, hanem az igazságszolgáltatás alkotmányos működésének törvényi garanciája.³⁶

³⁴ Az adatvédelmi biztos beszámolója, 1997 ABI, Budapest, 71–72. o.

³⁵ Az adatvédelmi biztos beszámolója, 2000, 82. o.

³⁶ 466/A/2000. sz. ügy

Akadtt beadványozó, aki a bírának az egypárti államberendezkedésben volt párttagságáról szeretett volna adatokat megtudni. Azonban a bírák személyi nyilvántartása ma jogszerűen nem tartalmazhat a korábbi párttagságra vonatkozó adatot, de ha tartalmazna, a beadványozó akkor sem ismerhetné azokat meg, mivel a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 1997. évi LXVII. törvény 100. § (6) bekezdése szerint a bírónak a személyi nyilvántartásban szereplő adatairól – a bíró nevére és a beosztására vonatkozó adat kivételével – megítélésem szerint helyesen, csak igazságügyi szerv részére lehet tájékoztatást adni.³⁷

Összefoglalva

A fentiek után talán nem okoz nagy meglepetést az a megállapítás, hogy a harmadik köztársaság, mint alkotmányos állam, immár tizennégy éve adósunk az igazságügyi tájékoztatás, ezen belül különösen a bíróságok és a bírói tevékenységről szóló tájékoztatás garanciáival. A jelenlegi szabályozás az alkotmány számos rendelkezését és elveit is sérti. A megalkotandó törvényi szabályozásnak egyaránt ki kellene elégíteni egy szektorális információszabadság- és adatvédelmi törvény követelményeit, és foglalatlan lehetne a sajtószabadság biztosítékainak éppúgy, mint a tudományos kutatók jogainak is.

A megalkotandó törvénynek meg kell szüntetnie a jelenlegi, a formai alkotmányosságot sértő helyzetet.

Nem tartható az, hogy a bíróság elnöke vagy megbízottja kötetlen, diszkrecionális jogkörben döntsön arról, hogy kinek, milyen tartalmú tájékoztatást, illetve iratbetekintést ad vagy engedélyez. A tájékoztatásra való jogot és az arra vonatkozó kötelezettséget jogi biztosítékokkal körülvéve kell meghatározni.

A hang- és képfelvétel készítésének jogáról a büntető-, valamint a polgári, a munkaügyi, a közigazgatási perben, eltérő tartalommal, ugyanennek a törvénynek kell újra rendelkeznie.

A tudományos kutatók jogait ugyancsak biztosítani kell.

A felsőbbbíróságok ítéleteit – az érintettek magánéletének oltalma mellett – a jogkereső közönség számára (ide értve a sajtót is) végre korlátozások nélkül hozzáférhetővé kell tenni.

A törvény – az állam egyik legmagasabb státuszú képviselőjét – a bírót nem foszthatja meg a vélemény és a szólás lehetőségétől.

A bírák képzésének, szakmai irányításának biztosítania kell azt, hogy a tárgyalásokon a rend fenntartásával kapcsolatos bírói jogosítványok ne legyenek felhasználhatóak a nyilvánosság és a sajtószabadság korlátozására.

³⁷ 560/A/2000. sz. ügy

■ Sándor Zsuzsa

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Mottóként Varga Zoltán kollégámnak egy korábbi – hasonló témájú konferencián elhangzott mondatát idézném: „A nyilvánosság az igazságszolgáltatás tisztaságának záloga. Az ítéletnek nem csak törvényesnek és igazságosnak kell lennie, hanem igazságosnak és törvényesnek is kell látszania.” Nem állítom, hogy ehhez a felismeréshez ma Magyarországon már mind a 2500 bíró eljutott volna. Azt azonban talán ki merem jelenteni, hogy a bírák közül is egyre többen kezdik megérteni a nyilvánosság fontosságát, és ha lassan is, de oszladozni látszanak a sajtóval, a sajtó nyilvánossággal szemben táplált és sajnos mélyen beivódott előítéletek.

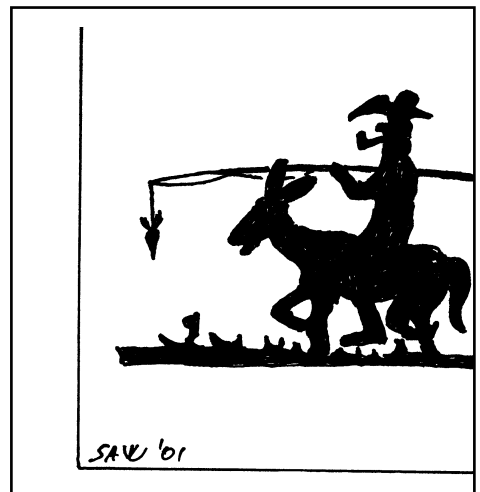
Nem elegáns dolog egy ilyen hozzászólást a sajtó hibáinak említésével kezdeni, ezt azért teszem mégis, hogy

- egyfelől némi magyarázattal szolgáljak ahhoz, miért vannak egyáltalán a bírákban előítéletek a sajtóval, a sajtó munkatársaival szemben,
- másfelől, hogy a későbbiekben erről a témáról ne kelljen már szót ejtenem.

Több – a sajtóval közösen rendezett – fórumon felmerült már az az igény, hogy milyen hasznos és kívánatos lenne a bírósági tudósítói rendszer újraélesztése. Olyan újságírók akkreditálása a bíróságokra, akik járatosak az igazságszolgáltatásban, meg tudják különböztetni a polgári pereket a büntető ügyektől, a felpereseket az alperesektől. Ahhoz, hogy a kölcsönös bizalom légköre kialakuljon, a bírának is azt kellene látniuk, tapasztalniuk, hogy a tudósítások valószínűleg, szakmailag korrektek. Nem csak „jogi” szakmailag, hanem „újságíró” szakmailag is.

Az újságíróval szemben – saját szakmájában – három követelményt fogalmazznak meg:

1. a pontosság,
2. a hitelesség,
3. a gyorsaság.

H. Szilágyi István grafikája

Azok az előítéletek, amelyek okkal vagy ok nélkül a bírákban munkálnak, igen gyakran lehetetlenné teszik, hogy az újságíró megfeleljen ezeknek a követelményeknek. De nem csak az előítéletek, a sajtótól való idegenkedés, hanem maga a jogszabályi környezet is akadályozza e követelmények megvalósulását.

A pontossághoz és a hitelességhez nyilvánvaló, hogy az újságírónak a leghitelesebb és a legközvetlenebb információforrást kell megkeresnie. Ez pedig maga a bíró. Ő tudná a legjobban elmagyarázni egy ügy lényegét, egy döntés jogi hátterét, egy eljárás szabályait. A bíró azonban – törvényi tilalom okán – nem nyilatkozhat. Így maga a törvény az első számú akadálya annak, hogy a hírek a „legtisztább” forrásból eredjenek.

Tudom, hogy nagyon vitatott az én személyes állásponatom, azt is tudom, hogy a bírák túlnyomó többsége egyértelműen és határozottan ellenezné, ha ez a törvényi tilalom megszűnne. Én mégis úgy gondolom, hogy ez a fajta törvényi megkötés fölösleges és káros is. A bírót, akit felhatalmaztak arra, hogy emberi sorsokról, életekről, vagyonokról döntsön, talán arra is fel lehetne hatalmazni, hogy el tudja dönteni egy ügy kapcsán, hogy mi az, amiről beszélhet a nyilvánosság előtt, és mi az, amiről nem.

Sokan érvelnek azzal, hogy a bíró az általa hozott ítélettel „nyilatkozik”, abban mondja el mindazt, ami az adott ügygel kapcsolatos.

Ez az érvelés azonban két okból is sántít. Egyrészt azért, mert egy bírói ítélet – a teljes indokolásával, érvrendszerével – nem jut el a nyilvánossághoz (több okból sem, erre majd még érdemes egy-két szót vesztegetni), másrészt pedig a nyilvánosság számára gyakran olyan dolgokat kellene elmondani, elmagyarázni, amit egy ítélet általában nem is tartalmaz. Sok olyan bírót ismerek, aki kitűnően, meggyőzően és szakszerűen tudna számos jogi kérdést a laikus nyilvánosság számára megvilágítani.

A bíró helyett tehát más, a bírósági szóvivő nyilatkozik. Még azért persze ő is „tisztá forrásnak” tekinthető, hiszen információit közvetlenül a bírótól, illetve az iratokból szerzi. A szóvivőségnek kétségtelenül vannak előnyei – de nem mentes a hátrányoktól sem. Mire gondolok?

Előny az, ha olyan szóvivőt sikerül választani, vagy olyanná sikerül a szóvivőt képezni, hogy tudjon „ember nyelven” beszélni. Hogy el tudja a legbonyolultabb jogi problémákat is úgy magyarázni, hogy azt a laikus közönség megértse. Ez talán az egyik legnehezebb feladat, lévén a szóvivő maga is bíró, akivel már az egyetemen, majd a pályáján fáradságos, gondos, alapos munkával igyekeztek elefelejtetni, hogy magyarul beszéljen, ehelyett jól tanulja meg azt a jogi bikkfanyelvet, amelyet csak a vele hasonlószerű bennfentesek értenek meg.

Hátrány ugyanakkor, hogy a szóvivő egy adott ügyszakban dolgozó bíró. Ha büntető, mint pl. én, akkor a polgári, közigazgatási, gazdasági ügyek közérthető megmagyarázása nem mindig egyszerű feladat (ilyenkor ugrik be az ismert vicc: megmagyarázni én is tudom, de nem értem!).

Előny az a szóvivői rendszerben, hogy a bíró idejét, energiáját nem köti le a sajtóval való kapcsolattartás. Ez az előny ugyanakkor hátrány is. A bíró a legkevésbé sincs rákényszerítve arra, hogy mind a tárgyaláson, mind az ítéleteiben közérthetően, világosan fogalmazzon. Számos félreértés, számos szakmai butaság azért jelenik meg a sajtóban, mert a szerencsétlen újságíró, aki kitartóan végigül-

te a tárgyalást és az ítélethirdetést, alig-alig ért meg valamit abból, ami ott elhangzott. És ez nem feltétlenül az ő hibája!

Előny a szóvivői rendszerben az, hogy van a bíróságon valaki, aki azért felelős, hogy a megfelelő információk eljussanak a sajtóhoz. A Fővárosi Bíróságon hetente készítünk egy „tárgyalási jegyzéket”, amelyben feltüntetjük azokat az ügyeket, amelyek a sajtó érdeklődésére tarthatnak számot. Ezekre a tárgyalásokra az újságírók beülhetnek, követhetik az ügyet az elejétől a végéig. A tárgyaláson kívül hozott fontosabb döntésekről közleményt adunk ki, amelyben ismertetjük a döntés lényegét és annak rövid indokolását. Tájékoztatjuk a sajtót a bíróságon történt fontosabb eseményekről (pl. az összbírói értekezletekről), a bírósági munkateherről, teljesítményről stb.

A bíróságok kitűzött tárgyalások egyes adatai már a FB Honlapján elérhetők – bár ezen a vádlottak (felek) nevei – az adatvédelmi biztos aggályai miatt – nem szerepelnek.

A bíróság és a sajtó kapcsolatáról festett kép szinte idillikusnak tűnne, ha a mindennapok nem hoznák meg a maguk kis visszatérő konfliktusait.

Mik ezek a konfliktusok:

1. A bíróságok épületeibe való belépés

Ezt a kérdést – egy botrányt követően – megoldottnak tekinthetjük. Az FB elnökének utasítása egyértelműen leszögezi, hogy a sajtó képviselői – mint bárki más is – a bíróság épületeibe beléphetnek, az épületben szabadon mozoghatnak, felvételt készíthetnek, sőt, a sajtó azon munkatársai, akik az FB Sajtótitkárságától kérnek és kapnak belépőt, ellenőrzés nélkül jöhetnek be az épületbe.

2. A tárgyalásokon való részvétel, jegyzetelés, hang- és képfelvétel készítése

Még a közelmúltban is akadt egy-egy bíró, aki a jegyzetelést megtiltotta a tárgyaláson. Ennek természetesen semmiféle jogszabályi alapja nincs. Amikor tudomást szerzünk ilyenről, elmagyarázzuk a bírónak, hogy kb. 20 éve nincs már az eljárásjogi szabályokban erre vonatkozó paragrafus. A meggyőzőségeen kívül azonban más eszközünk nincs.

A hang- és képfelvétel készítéséről annyit mond a törvény, hogy a tárgyalóteremben a bíró dönti el, hogy engedélyezi-e azt, vagy sem. Ismét azt kell mondanom, hogy egy olyan törvényi felhatalmazás, ami semmiféle korláthoz, de még indokolási kötelezettséghez sem köti a bírói döntést, természetesen önmagában hordozza a vita, a visszaélés, az önkényes döntés lehetőségét. Természetesen lehetne akár olyan álláspontra is helyezkedni, hogy a törvény valamennyi tárgyalásról egyszer és mindenkorra kitiltja a kamerát (mint pl. Németország egyes szövetségi köztársaságaiban), de akkor ezt kellene egységesen szabályozni. Ha pedig nincs ilyen szabály, akkor főszabálynak kellene tekinteni a felvételek engedélyezését és csak konkrétan meghatározott okokból lehetne azt megtiltani.

Az új Be. ezen nem változtatott, mi több, a felvételek készítését az érintettek hozzájárulásától is függővé teszi. Érintetten a vádlottat is érteni kell. Ez pedig – úgy tűnik – szűkíti a mai gyakorlatot is, illetve értelmezési gondokat vet fel a Ptk. 80. §-ának alkalmazásával kapcsolatban. A Ptk. 80. §-a szerint ugyanis a súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személyről készült képmást (hang-

felvételt) nyomós közérdekből vagy méltánylást érdemlő magánérdekből a hatóság engedélyével szabad felhasználni. Akkor most ilyen esetben kell-e a vádlott hozzájárulása, vagy sem?

Amiben viszont előrelépést jelent az új Be., az az, hogy a bíróság tagjai, a jegyzőkönyvvezető, az ügyész és a védő nem tilthatja meg, hogy róluk felvétel készüljön. Ha nem is mondja ki a törvény, hogy ők ez esetben közszereplők, e rendelkezésből ez következik. Persze, hogy a Be.-re hivatkozva miként fogjuk ugyanerről a polgári bírakat is meggyőzni, az még kérdés. (Az Alkotmánybíróságnak, az adatvédelmi biztosnak eddig többen nem hitték el, hogy ők közszereplők, hátha most az új Be.-nek hisznek majd.)

Korábban utaltam rá, most említeném az iratbetekintés kérdését. A megyei elnökök értekezlete kb. másfél, két évvel ezelőtt elfogadott egy olyan álláspontot, amely szerint azokba az iratokba, amelyek fizikailag ugyan a bíróságon vannak, de a levéltári törvény hatálya alá tartoznak, nem a bíróságok elnökei, hanem a levéltár adhat iratbetekintési engedélyt. Anélkül, hogy elmélyednék a levéltári törvény szabályaiba, ezt az értelmezést a magam részéről képtelenségnek tartom. Az új Be. – úgy tűnik, valamelyest ezt a kérdést rendezzi, mert a bíróság elnökét hatalmazza fel arra, hogy mindazoknak, akiknek jogi érdeke fűződik az eljárás anyagának megismeréséhez, engedélyezze az iratbetekintést. Az indokolás szerint ilyenek tekinthetők elsősorban a tudományos kutatók és a szakmai gyakorlaton lévő joghallgatók. Persze ez még mindig meglehetősen szűk személyi kör, és természetesen csak a büntető iratokra vonatkozik. E személyek részére az iratok megismerése a levéltári törvényben előírt védelmi idő letelte előtt is engedélyezhető. Ugyanakkor az új Be. a sajtóval kapcsolatban csak „felvilágosítás adásáról” szól, míg konkrétan az iratbetekintés lehetőségéről hallgat. Ugyanakkor a sajtótörvény alapján az „adatokat” a sajtó rendelkezésére kell bocsátani – ez, szerintem, továbbra is értelmezhető iratbetekintési jognak.

A jogi szabályozás tehát még mindig meglehetősen kusza, és meglehetősen „szűkmarkú”. Véleményem szerint – a személyiségi jogok tiszteletben tartása mellett – sokkal tágabb lehetőséget kellene biztosítani bárki számára, hogy pl. a bírósági ítéleteket megismerhesse. Nem gondolom, hogy az állampolgárok tömegei árasztanák el a bírósági irodákat, mert ítéleteket akarnának olvasgatni. De aki akar, az miért ne tehetné?

A mi gyakorlatunk – amit nyilván lehet vitatni – az, hogy általában a keresetleveleket eredeti formájukban nem adjuk ki a sajtónak, de megnézhetik, ill. elmondjuk a tartalmát. Vádiratot, ítéletet, végzést – preparálva, vagyis a személyi adatok törlésével – korábban kiadtunk. Pillanatnyilag – ismerve az új Be. még nem hatályos szövegét – azt a gyakorlatot folytatjuk, hogy nem az eredeti bírósági iratot, hanem az abból készített kivonatot adjuk oda, illetve az újságírók megtekinthetik az ítéletet, vádiratot a sajtótitkárságon – természetesen itt is csak a személyes adatok nélkül.

Hogy a gyakorlatunk alapján egyszer majd megvádolnak-e közérdekű adattal visszaélés vétsége miatt, azt majd az Ügyészségi Nyomozó Hivatal eldönti. Viszont ha csak közérdekű munkára ítélt a bíróság, azt talán szóvivőként is letölthetem.

Köszönöm a figyelmet.

dr. Sándor Zsuzsa

Budapest, 2003. március 25.

tanácselnök, a Fővárosi Bíróság szóvivője